

Handwritten text in a non-Latin script, possibly Georgian, consisting of four characters arranged vertically on the right side of the page.

საქართველოს ისტორიული მემკვიდრეობის

საქართველო.

რ. 25

ქს ქს ქს ქს ქს ქს ქს ქს ქს

ისტორიული მემკვიდრეობა.

თქმე

ს

29883

თხზულება ღიმიტრი ბაქრაძისა.

ქ

პირველი რვეული.

ო*

ქ*

შესავალი: კავკასია.

ქს

თბილისი.

მელიქიშვილისა და ტაშკ. სტამბა.

1871.

Дозволено цензурою. Тифлисъ.
5-го марта 1871 года.

კავისპანჭიანი.

მ. ხა

წინა—სიტყვაობის მაგიერ.

1870 წელს 20 ნოემბერს აი რა წერილით მიჰმართეთ ჩვენს საზოგადოებას:

„შოველი ხალხი, რომელიც განათლების გზას დასდგომია, იმას ცდილობს, რომ თავისი მამულის ისტორია იქონიოს. ისტორია გვიჩვენებს, საზოგადოდ, რა გვარი ცხოვრება ჰქონიათ ამა და ამ ტომის წინაპართ, რა ყოფილა მიზეზი იმათის კეთილ-დღეობისა, იმათის დამცირებისა. თვითოეულს ტომს თავისი ისტორია უნდა ჰქონდეს უკეთესს საკითხავ წიგნად და ხელთ-მძღვანელად. მამოკვლევული არის, რომ წარსულს დროზეა მჭიდროდ დამყარებული აწინდელი დრო. შინც ძველის დროს ამბები არ იცის, იმან ახალის დროს მნიშვნელობა არ იცის.—ჩვენ ჩვენს ენაზე ჩვენი ისტორია არა გვაქვს,—ისტორია ისე დაწერილი, როგორც ახლანდელი დრო და საზოგადოება მოითხოვს. ჩვენ არ ვიცით ჩვენი წარსული სვე და ამისთვის გულ-გრილად შევცქერით აწინდელს ჩვენს მდგომარეობას და საზოგადო კეთილ-დღეობას“.

„ამ საჭიროებაში ჩვენის საზოგადოებისაგან ვითხოვთ შემწეობას. ჰევმორე ხელის-მომწერს კაი-ხანია ჰსურს საქართველოს ისტორიის გამოცემა. შრომა ნაწილ-ნაწილ მზად არის. მხოლოდ ფულია საჭირო. თუ ამ საქმეში „საქართველოს“ ავტორს საზოგადოება ხელს მოუმართავს, ის ხელს

მიჰყოფს ბეჭდვას. „საქართველო“ დაიბეჭდება სამ რვეულად და გამოვა ცალ-ცალკე. შასის დანიშვნა წიგნისა თავ და პირველად, რა საკვირველია, ძნელია, რადგანაც ნამდვილად არ ვიცით, რამოდენა წიგნი შესდგება ისა ან რა ხარჯი მოუხდება იმას სტამბისა. ჩვენის აზრით თვითო რვეული ეღირება ათ შაურად.

„ხელის—მომწერთ სია ჩაერთვის პირველსავე რვეულში. ხელის—მომწერნი მიიღებენ დაბეჭდის შემდეგ „საქართველოს“ რვეულ—რვეულ, რამდენს ეგზემპლიარსაც ისურვებენ იმის გვარად, ვინც რამდენს ფულს შემოიტანს. თუ ვინცოდა სიის ფული იმოდენა შესდგება, რომ ხელის-მომწერთ დაკმაყოფილების შემდეგ ფული რამ დარჩება, ის ფული ქართულის წიგნების საბეჭდავს ფონდში შევა“.

შემდეგ ამისა ჩვენის საზოგადოების წევრთ, ვისაც კი ეს წერილი შეჰხვდა, კეთილ-ინებეს ხელის-მომწერა „საქართველოს“ გამოცემაზე და ფული შემოიტანეს. პალად ვხადით აქ თვით იმათი სია ჩაურთოთ. აი ეს სია:

I. თბილისში.

		მან.	კაპ.
1	თ. ბრიგოლ მრბელიანი — — —	20	
2	თ. ღიმიტრი ჯორჯაძე — — —	15	
3	თ. რევაზ ანდრონიკაშვილი — — —	15	
4	თ. გ. პ. ბაგრატიონ მუხრანსკი — — —	15	
5	პრეკლე — — — — —	10	
6	იოანე პოსტან. ძე ბაგრატიონ მუხრანსკი	20	
7	თ. ზაალ ბარათაშვილი — — —	3	
8	თ. ბიორგი რევაზის ძე ქრისტაფი — — —	24	
9	თ. იესე ანდრონიკაშვილი — — —	12	
10	ბიორგი ივანეს ძე მუსხეშლაველი — — —	1	50
11	მიხეილ ივანეს ძე მუსხელაშვილი — — —	1	50
	ღიმიტრი ივანეს ძე მუსხელაშვილი — — —	5	
	სულ	142	

II. გორუნი.

		მან.		კაპ.
1	თ. მიხეილ ქრისტაფი — — — —	3		
2	პ. ქეთევან ღიმიტრის ასული ქრისტაფისა	3		
3	პ. მკატერინე ქრისტაფისა — — —	3		
4	პ. ანასტასია ქრისტაფისა — — —	2		
5	თ. რ. ქრისტაფი — — — —	5		
6	სემირამიდა ნიკოლაეფნა მასტოვიჩისა —	1	50	
7	თ. ალექსანდრე თარხან-მოურავიშვილი	3		
8	პ. ქეთევან შალვას ასული ქრისტაფისა —	3.		
9	თ. ლუარსაბ ქრისტაფი — — — —	1	50	
10	თ. ნიკოლოზ ქრისტაფი — — —	3		
11	თ. ალექსანდრე ბაგრატიონ-ღავითისშე.	1	50	
12	დოკტორი მოსტოვიჩი — — — —	1	50	
13	ივანე ხითარაშვილი — — — —	1	50	
14	ბაბრიელ ზაქარიას ძე ჯორაშვილი —	1	50	
15	მიხეილ შახმურადაშვილი — — —	1	50	
16	თ. ბიორგი ივანეს ძე ქრისტაფი — —	1	50	
17	ღიმიტრი ძევალიაშვილი — — —	1	50	
18	თ. მლიზბარ ღიმიტრის ძე ქრისტაფი —	1	60	
19	თ. ალექსანდრე ამილახვარი — — —	1	50	
20	თ. მსტატე ქრისტაფი — — — —	2		
21	თ. ივანე მსტატეს ძე ქრისტაფი — —	2		
22	თ. ნიკოლოზ დიასამიძე — — —	1	50	
23	თ. ბრიგოლი ქრისტაფი — — — —	5		
24	თ. ღავით მსტატეს ძე ქრისტაფი — —	10	50	
	ს უ ლ	62		60

III. ქუთაისუნი.

1	ბაბრიელ იშერეთის ეპისკოპოზი — —	3	50
2	გერასიმე ძალანდარიშვილი — — —	5	
3	იაკობ ნიკოლაძე — — — —	3	
4	თ. ნესტორ წერეთელი — — — —	5	
5	ნადეჟდა ზუბოვისა — — — —	5	

					მან.	კაპ.
6	მლლა ხელთუფლიშვილი	—	—	—	3	
7	ნიკოლოზ ლოლობერიძე	—	—	—	5	
8	ბიორგი ლოლობერიძე	—	—	—	5	
9	მ. მერაბ ლორთქიფანიძე	—	—	—	1	50
10	დავით აბდუშელიშვილი	—	—	—	4	
11	ლუარსაბ ლოლუა	—	—	—	3	
12	მიხეილ ჭიქაძე	—	—	—	3	50
13	მ. ღიმიტრი თუმანიშვილი	—	—	—	3	
14	პოსტანტინე ქავთარაძე	—	—	—	2	
15	დეკანოზი ტერ-დავით იარალაშვილი	—	—	—	3	
16	როზა ბაინდუროვისა	—	—	—	3	
17	მ. პიკარნი-მღვდელი ღიმიტრი თუმანიშვი.	—	—	—	2	
18	ბიორგი იოსელიანი	—	—	—	2	
19	ნიკოლოზ ჩიკვაძე	—	—	—	2	
20	მ. ივანე თუმანიშვილი	—	—	—	2	
21	მ. ანეპოდისტე მაჩაბელი	—	—	—	2	
22	მ. ღიმიტრი პ. წულუკიძე	—	—	—	2	
23	პეტრე პოკოჩაშვილი	—	—	—	2	
24	პოსტანტინე ხარაზაშვილი	—	—	—	2	
25	სტეფანე მეფისაშვილი	—	—	—	2	
26	სტეფანე შიფინაშვილი	—	—	—	1	50
27	ბრიგოლ ბამრეკელი	—	—	—	2	
28	ლევან ჯყელი	—	—	—	2	
29	ღიმიტრი ბახ-ძე ბაქრაძე	—	—	—	2	
30	ისააკ პურადაშვილი	—	—	—	2	
31	ივანე პასიკოვი	—	—	—	2	
32	მ. რაფაელ მრისთავი	—	—	—	2	
33	თეამურაზ ლეჟავა	—	—	—	1	50
34	პელაგია ავალიანისა	—	—	—	1	50
35	სვიმონ მესხი	—	—	—	2	
36	მერა მრეველოვისა	—	—	—	3	
37	ივანე ჯაიანი	—	—	—	3	
38	სვიმონ ლოლობერიძე	—	—	—	8	
39	ბედევან ჯღენტი	—	—	—	1	50

40

ლუარსაბ ლოლუა

მან. | კაპ.

5

სულ

114 50

III. ოზურგეთში.

1	მ. ბრიგოლ ბურიელი	—	—	—	5
2	დევანოზი სვიმონ შიქოძე	—	—	—	4
3	იოსებ თაყაიშვილი	—	—	—	5
4	კ. მკატერინე ნაკაშიძისა	—	—	—	2
5	მ. ბიორგი ნაკაშიძე	—	—	—	2
6	მ. მიხეილ ნაკაშიძე	—	—	—	4
7	კოსტანტინე თაყაიშვილი	—	—	—	2
8	მ. თევდორე ნაკაშიძე	—	—	—	2
9	კ. ივლიტე მრისთავისა	—	—	—	3
10	კ. ტასო ბურიელისა	—	—	—	2

11) მკატერინე პალანდაძე

12) მ. კოსტანტინე ბურიელი

13) კოსტანტინე პალანდაძე E. Эйхвальда въ Библіо-

14) კ. მლპიდი № XXX.

15) ბრიგოლ *Revue géographique et ethnographique des*

16) *monts du Caucase*, par J. Klaproth. Paris, 1827.

17) *Voyage au Mont Caucase*, par J. Klaproth, 2 vol.

18) Paris, 1823.

- 10) Voyage autour du Caucase, par Frédéric Dubois de Montpéreux, 6 vol. Paris, 1839—1843.
- 11) Исторія адигейскаго народа, составленная по преданіямъ кабардинцевъ, Шора Бекмурзинъ Погмовымъ, въ Кавказ. Календ. за 1862 г.
- 12) Общій взглядъ на страны, занимаемыя горскими народами, называемыми черкезами (адиге), абхазцами (азега)

						მ.ნ.	კაპ.
29	ბიორგი ბერიძე	—	—	—	—	2	
30	ღაფთ ბაქრაძე	—	—	—	—	5	
31	ივანე ბოცირიძე	—	—	—	—	2	
32	ჭაკაბა ბოგუაძე	—	—	—	—	2	
33	ანდრია ჩხატარაიშვილი	—	—	—	—	2	
34	ნიკო ქენია	—	—	—	—	3	
35	ქა შავარდნაძისა	—	—	—	—	2	
36	ივანე ჯაყელი	—	—	—	—	2	
ს უ ლ 96							
მთლად 415						10	

თუმცა ზემოდ—ჩართულს წერილში „საქართველო“ ჩვენ სამ რვეულად დაჭყყავით, მაგრამ, როგორათაც ახლავხედავთ, ის ხუთს რვეულზე ნაკლები არ შესდგება. ეს რვე-

22	ს.						
23	პეტრე ჯაყელი	—	—	—	—		
24	პოსტანტინე ხარაზაძე	—	—	—	—		
25	სტეფანე მეფისაშვილი	—	—	—	—		
26	სტეფანე შიფინაშვილი	—	—	—	—		
27	ბრიგოლ ბამრეკელი	—	—	—	—		
28	ლევან ჯაყელი	—	—	—	—		
29	დიმიტრი ბახ-ძე ბაქრაძე	—	—	—	—	2	თ ხ ე
30	ისააკ პურადაშვილი	—	—	—	—	2	
31	ივანე პასიკოვი	—	—	—	—	2	
32	მ. რათაელ ქრისტაფი	—	—	—	—	2	
33	თეამურაზ ლეჟავა	—	—	—	—	1	50
34	პელაგია პვალიანისა	—	—	—	—	1	50
35	სვიმონ მესხი	—	—	—	—	2	
36	ვერა მრევლოვისა	—	—	—	—	3	
37	ივანე ჯაიანი	—	—	—	—	3	
38	სვიმონ ლოლობერიძე	—	—	—	—	8	
39	ბედევან ჯღენტი	—	—	—	—	1	50

ამ სვეტლის წყაროები:

- 1) Геологическіе очерки Кавказа Г. Щуровскаго, въ Русскомъ Вѣстникѣ за 1862 годъ, № № 2, 3 и 4.
- 2) Очеркъ орографіи и геологіи Кавказа Н. Салацкаго, въ Запис. Кавк. отд. Русск. геогр. общест., первый выпускъ, кн. VII. Тифлисъ, 1866.
- 3) Газета „Кавказъ“ за 1869 годъ, № 105.
- 4) Очерки этнографіи Кавказа Кавалевскаго, въ Вѣстникѣ Европы за сентябрь 1867 года.
- 5) *Éthnogenie Caucasiennne* par Moreau de Jonnés. Paris, 1827.
- 6) *Recherches sur les populations pimitives et les plus anciennes traditions du Caucase*, par Vivien de Saint-Martin. Paris, 1847.
- 7) Страбоновы извѣстія о Кавказѣ Е. Эйхвальда въ Библиотекѣ для чтенія, т. xxx.
- 8) *Tableau historique, geographique et ethnographique des peuples du Caucase*, par J. Klaproth. Paris, 1827.
- 9) *Voyage au Mont Caucase*, par J. Klaproth, 2 vol. Paris, 1823.
- 10) *Voyage autour du Caucase*, par Frédéric Dubois de Montpéreux, 6 vol. Paris, 1839—1843.
- 11) Исторія адигейскаго народа, составленная по преданіямъ кабардинцевъ, Шора Бекмурзинъ Ногмовымъ, въ Кавказ. Календ. за 1862 г.
- 12) Общій взглядъ на страны, занимаемыя горскими народами, называемыми черкезами (адиге), абхазцами (азега)

и другими смежными съ ними, Л. Люлье, въ Записк. Кавк. отд. Русск. геогр. общ., кн. IV.

- 13) Journal d' une Résidence en Circassie pendant les années 1837, 1838 и 1839, par James Stanislas Bell, 2 vol. Paris, 1841.
- 14) Осетинскіе тексты Шифнера, въ прилож. къ XIV т. Зап. с-петерб. Импер. акад. наукъ.
- 15) გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, ბატონის-შვილის ვახუშტის მიერ. ს-პეტერბურგი, 1842.
- 16) Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l' Arménie, exécuté en 1847—1848 par M. Brosset. S-Pétersbourg, 1849.
- 17) Histoire de la Géorgie, depuis l' antiquité jusqu' au XIX siècle, traduite du géorgien par M. Brosset, 2 parties. S-Pétersbourg, 1849, 1856 et 1857.
- 18) Histoire de la Géorgie. . . . Introduction et Tables des matières, par M. Brosset. S-Pétersbourg, 1858.
- 19) Additions et Éclaircissements à l' Histoire de la Géorgie, par M. Brosset. S-Pétersbourg, 1851.
- 20) Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie, depuis l' antiquité jusqu' à nos jours, par Victor Langlois. Paris, 1850.
- 21) Mémoires historiques et géographiques sur l' Arménie, par M. Saint-Martin, 2 vol. Paris, 1819.
- 22) Histoire des découvertes géographiques des nations européennes dans les diverses parties du monde.—Asie Mineure, par Vivien de Saint-Martin. 2 vol. Paris, 1845.
- 23) L' Empire des Tsars au point actuel de la science, par M. Schnitzler, 2 vol. Paris, 1862.

- 24) Histoire du Bas-Empire de Lebeau, revue par Saint-Martin et Brosset, 21 vol. Paris, 1836. (შეიცავს მრავალს შესანიშნავს ცნობას სომხეთზე, ქვეკახიზე და თვით საქართველოზე).
- 25) Исторія умственнаго развитія Европы Джона Вилляма Дрепера, первая часть. С-Петербургъ, 1866.
- 26) Всемирная исторія Шлоссера, первый томъ. С-Петербургъ, 1861.
- 27) Исторія землевѣдѣнія и открытій по этому предмету Карла Риттера. С-Петербургъ, 1864.
- 28) Лекціи по наукѣ объ языкѣ Макса Мюллера. С-Петербургъ, 1865.

სარჩევი.

- I. საზოგადო მიმოხილვა. — უძველესს ქვეყნის ისტორიათ ირიცხებიან გეოლოგია და ენები. რას გვიაზობს გეოლოგია. — მნებით ვიცით, რომ კაცობრიობის წინაპარნი გაჩენილან საშუალო-აზიაში და იქილამ გავრცელებულან ქვეყნის პირზე. — სულ ძველად მკიდროდ დამყარებულს საზოგადოებას ვპოვებულბთ შინიკიაში და მკვიპტეში ბკერდი. 1—20.
- II. მცირე აზია. — რა მნიშვნელობა აქვს მცირე-აზიას ჩვენის ისტორიისთვის. — სულ ძველად მცირე-აზიაში ვპოვებულბთ სემიტებს და არიელებს. — მოკლე ცნობა ამ ტომებზე. მცირე აზიის არიელებთ შორის შეინიშნებიან სომხებიც და ქართველებიც. ჰეროდოტე. — ჰეროდოტეს სიტყვით ჩვენი მხარე. — პოლხიდელნი 21—46.
- III. ქავკაზია. — იმისი გეოლოგიური ისტორია. — სხვა და სხვა თქმულება წარლენაზე. — ეს თქმულება გვიჩვენებს უძველესს გეოლოგიურს მოვლენას. — საილამ წარმოსდგა ლექსი ქავკაზია. — ამ ლექსის ისტორია 47—66.
- IV. ბერძნების კოლონიები შავი-ზღვის პირად. — სტრაბონი. — როგორ გამოგვიხატავს სტრაბონი ქავკაზიის აღდილებს და ტომებს. — სტრაბონის იბერია და ალბანია. — მსენოფონტეს სურათით შესხეთი 66—91.
- V. უძველესს უცხო-ტომთ კვალი ქავკაზიაში. — ამ კვალს ვპოვებულბთ აქაურს ენებში, სხვა და სხვა გეოგრაფიულს სახელ-წოდებაებში, სარწმუნოებაებში, ზნეობაში და ყოფა—ცხოვრებაში. 91—121.

საქართველო.

I

საზოგადო მიმოხილვა. — უძველესს ქვეყნის ისტორიით ირიცხებიან გეოლოგია და ენები. — მნებით ვიცით, რომ კაცობრიობის წინაპარნი გაჩენილან საშუალო-აზიაში და იქიდან გვრცელდებულან ქვეყნის პირზე. — სულ ძველად მჭიდროდ დამყარებულს საზოგადოებას ვპოულობდნ უნიკიაში და მეგვიპეტში.

„პირველად ლმერთმან შექმნა ცა და ქვეყანა, ხოლო ქვეყანა იყო უხილავი და შეუმზადებელი და ბნელი იყო პირსა ზედა წყვდიადისასა და სული მღვთისა იქცეოდა წყალთა ზედა“. ასე იწყობს თავის „დაბადებას“ უძველესი მსოფლიო წელთა-მწერალი მოსე, რომელიც ცხოვრებდა მეთექვსმეტე საუკუნეში ძრისტეს შორის წინ. ამ სიტყვებით და შემდეგის სტრიქონებით მოსე წაიპოგვიდგენს ქვეყნის დასაწყისს. ქვეყანა, მოსეს გამოკვლევით ჯერ ხალხია; წყალი და მიწა ერთმანეთში არეულია; მცენარე, ცხოველი არსადა ჩანს; დროს განმავალობაში დედა-მიწა ხალხილამ გამოდის, წესში შედის; იმოსება სიცოცხლით. დედა-მიწა ჯერ მცენარეებს აღმოაჩენს, მასუკან ცხოველებს, ბოლოს დაგვირგვინდება „ხატითა და მსგავსებითა ლეთისათა“. აი მოსეს სურათი. თითქმის ამ გვარად გამოგვიხატავს ქვეყნის დასაწყისს თვით მსოფლიო მე-

ცნირება. ღიდი ხანი არ არის, რაც მეცნირებამ მოიპოვა ნამდვილი ცოდნა ქვეყნის დასაწყისზე და იმის პირველ-საუკუნოებზე. ღიდი ხანი არ არის, რაც ის დარწმუნდა, რომ მოსეს „დაბადება“ შეიცავს ძველის დროების სიტყვიერს გარდამოცემას, რომ ამ გარდამოცემის საფუძველი უეჭველია, რომ ის უჩვენებს ფარდას ქვეშ გეოლოგიურს ეპოქებს, მიწის პირის ცვლილებაებს, ორგანიზმების ერთის მეორის შემდეგ გამოჩენას, და სხ. მოსე არის ძველის მეცნირების ნაყოფი და წარმომადგენელი. ბევრს არ შეუძლიან მოსეს მსოფლიო მნიშვნელობას მიჰხედეს. ვისაც ჰსურს მოსე დააფასოს, ის უნდა აღიჭურვოს ახალის მეცნირებით. უამისოდ იმის „დაბადებაში“ ჩვეულებრივი მკითხველი შესანიშნავს ვერას ამოიკითხავს.

მეცნირება, რომელიც მოგვითხრობს ძველს ისტორიას დედა-მიწისას და ადამიანისას, არის გეოლოგია და შედარებითი ფილოლოგია ანუ ენათ-სწავლა. გეოლოგია სწავლაა მიწაზე. შედარებითი ფილოლოგია სწავლაა ენებზე. გეოლოგიას საგნად აქვს ისტორია დედა-მიწის შენივთებისა და გამოხატვა იმ ცვლილებაებისა, რომელნიც იმის ზურგზე და იმის გულში მომხდარან. გეოლოგიით შევიტყუთ, როგორ დაარსდა ქვეყანა, რა იყო ის პირველად, რა მდგომარეობაში იყო როდესაც გაჩნდნენ ხმელეთი, მთები, მცენარენი, პირუტყენი, ადამიანი; რა იყო თავდა-პირველად ადამიანი, როგორი ჰქონდა იმას ცხოვრება. ენათ-სწავლით შევიტყუთ, სად ჰქონია ამა და ამ ხალხს პირველი ადგილ-სადგომი; რომელი ტომის ფესვიდამ არის ის წარმომდგარი, რა გვარი ყოფილა იმისი ყოფა-ცხოვრება, ვისთან ჰქონია იმას დამოკიდებულება,

თავის გადასახლებაში სად და სად უმგზავრია, სად შემდგარა ის, ვის აველენას ქვეშ ყოფილა, და სხ.— მრევ ვს საგანი ღირს—შესანიშნავია. ისინი შეადგენენ უკეთეს და უცქველს მატრიანეს უძველესის დროებისას, იმ დროებისას, როდესაც ადამიანი ჯერ პირუტყვულის ცხოვრებიდამ არ იყო გამო-სული, წერა-კითხვა არავინ იცოდა, ისტორია არსად იწერე-ბოდა. ბეოლოგია და შედარებითი ფილოლოგია თუმცა ახ-ლად დაწესებული მცენიერებაა და მაშა-საღამე ჯერ მომავალს დროს იმას დიდი ასპარეზი აქვს გასაცლელი, მაგრამ რაც აქამომდე იმან გამოიკვლია, ისიც დიდს სინათლეს მოჰფენს წარსულს ეპოქებს; მტადრე ენათ-სწავლა. სრავ გგონებთ ჩვენი მკითხველი უკმაყოფილო დარჩეს, რომ ცოტაოდენ შევდგეთ ამ ორს საგანზე.

ახლა აღარავის აქვს ეჭვი, რომ ჩვენი ქვეყანა არის იმ პლანეტთაგანი, რომელთაც სამყაროზე ვხედავთ, და სხვა პლანეტებამ რომ დააცქერდეთ იმას, ის ისე ბრწყინავს, რო-გორათაც სხვანი. მაშა-საღამე ჩვენი ქვეყანა და პლანეტები ერთ-გვარად არიან შენივთებულნი. პირველად ის იყო 'შემ-დგარი, გეოლოგიის გამოკვლევით, გაზის მსგავსის გროვა-თაგან, რომელშიც დროს განმავლობაში შეჯგუფდნენ და შესქელდნენ; გარეთი კანი გამაგრდა; შიგნით დარჩა გალ-ხობილი მასა, რომლის მოძრაობითაც დედა-მიწა დროითი დრომდე ირყეოდა, აქა-იქ გამოჰხეთქაედა. შიგნიდამ ამ მას-სის დენამ, გარედამ წყლის მოქმედებამ გამოუწერელის დროს განმავლობაში გააჩინა მრავალი მთა და კუნძული. დედა-მიწის კანი შემდგარია სხვა და სხვა ფორმაციებით, რომელ-ნიც ერთი შეგარეზე არიან აგებულნი. თვითოეულს ფორმა-

ციას საკუთარს ცხოვრებით უცხოვრია, საკუთარს ხელით თავისი ისტორია დაუწერია. მვითოეულს იმათაგანს დაუძარხავს თავისს გულში ნაშთი ანუ კვალი ყოფლის ორგანიზმისა, მცენარისა თუ პირუტყვისა; მრავალი იმათაგანი გაქვავებულია. მვითოეული ფორმაცია შეადგენს განსაკუთრებითს ეპოქას. უძველესის ფორმაციის ორგანიზმები დროს განმავლობაში ისე იცვლებიან, რომ მეორე ფორმაციის ორგანიზმებს მცირედლა ემგზავსებიან. მესამე ფორმაციაში იმათ სრულებით ველარა ვცნობთ. რამდენათაც ფორმაციები ისტორიულს დროს უახლოვდებიან, იმდენად იმათა ორგანიზმები ახლანდელს ორგანიზმებს ემგზავსებიან. ეს ფაქტი იმას გვიჩვენებს, რომ მთელი დედა-მიწა ცხოვრობს, მოძრაობს და ჩვეულებრივის თვალისთვის შეუნიშნავად იცვლება. იმს აქვს თავისი სიყმაწვილე, სიჭაბუკე, სრულ-წლოვანება, მოხუცება და სიკვდილი.—ახლა ჩვენ დაჭეშმარიტებით ვიცით, რომ მესამე გეოლოგიის ეპოქაში ვრცელი საგარის უდაბნო (აფრიკაში) ზღვის ძირი იყო; ჩრდილო-დასავლეთის აფრიკა, აზორის კუნძულები და პორტუგალია ჩრდილო-ამერიკასთან შეერთებულნი იყვნენ. საგარიდამ სიცხე ჯერ არა სცემდა მეროპას და მეროპა ყინვით იყო გარე-მოცული. ბარდა ამისა ზღვა ჰფარავდა ჩრდილო-ნაწილს შინლანდიისას, რუსეთის პროვინციებს და ჩრდილო—ნაწილს გერმანიისას. მხოლოდ შუა მხარე სკანდინავიისა ამოიძარტებოდა ზღვის გულიდამ. გეოლოგიურმა დრომ განვლო. ხმელეთი ცოტ-ცოტად აბურთდა, ამაღლდა. შრანცია და ანგლია ჯერ შეერთებულნი იყვნენ; მომატებული ნაწილი ჩრდილოეთის ზღვის (სა ამ დროს ხმელეთი იყო. შემდეგ ამისა დედა-მიწამ კიდევ

დაიწია. ანგლია და შრანცია გაიყარნენ. ჩრდილოეთის ზღვის ძირი წყალმა დაჭფარა.—**თ**ვით ახლანდელი ძავეკაზიის მხარე არის ნაყოფი სამ-გვარის მოძრაობისა. პირველმა მოძრაობამ მცირედ ააბურთა ძავეკაზიის ქედი. შემდეგ ზამღენიმე დრო ეზ მხარე მოსვენებული იყო. მეორე აბურთებამ გააჩინა ახალციხის მხარის შთები. ძავეკაზიის რქით და აქეთ დიდი ოკეანე ღელავდა. შავი ზღვა და ქასპიის ზღვა შეერთებულნი იყვნენ. **თ**ვით ძავეკაზიან კუნძულს წარმოადგენდა. მესამე მოძრაობამ ძავეკაზიას მისცა აწინდელი თვისება და სიმაღლე. ზღვებმა დაიწიეს. მართლი, იმერეთი, ვრცელი მინდვრები შავისა და აზოვის ზღვის გარეშემო, შირიმი ხმელეთად გადაიქცნენ. ამ დროდამვე იწყობა ქასპიისა და შავის ზღვის განერთება. ამ დროსვე გაჩნდნენ ვულკანები (ცეცხლის აღმომცემელი მთები) იქ, სადაც ახლა აიმართებიან მლბრუსი, შაზის-მთა, მყინვარი და წითელი-მთა. რა დრო იყო საჭირო, რომ ამ გვარი ცვლილება მომხდარიყო? ამაზე ნულარას ვრტყვით: ეს წარმოადგენითაც არ შეგვიძლიან წარმოვიდგინოთ. ძნელრა ამისი გამოკვლევა. ძს-კია შენიშნული, რომ გეოლოგიური ცვლილება აქამომდე არ შეწყვეტილა და, რა მოხდება შემდეგში, არ ვიცით. შიცით მაგალითებზე, რომ მთელი აღმოსავლეთი-ნაპირი შეეცისა უფრო და უფრო იბურთება; საუკუნოს განმავლობაში ერთს ფუტზე აღის. მეორეს ამ გვარს მაგალითს წარმოადგენს ანგლიისა და შოტლანდიის საზღვარი: აქ პიკტი კედლის აშენების შემდეგ (ადრეანე იმპერატორის დროს რომში) დედა-მიწის პირი აწეულა 20 ფუტზე. ¹⁾ — გეოგრაფიულს ცვლილებას

¹⁾ Древность человеческого рода Шлейдена, стр. 9-15. Геолог. очерки Кавказа Щуровского, Русск. Вѣстн. февр. 1862.

თვით ჰავის ცვლილება მოაქვს, რადგანაც, როგორც ზემოთა ვთქვით, ხმელეთის პირი ერთ მდგომარეობაში არა ყოფილა, ამისთვის ჰავაც სხვა და სხვა გეოლოგიურს ეპოქაში ყოფილა სხვა და სხვა. მაგალითი ბევრი ვიცით, რომ სადაც უწინ ცხელი ჰავა ყოფილა, იქ ახლა ცივა. ამისი დასამტკიცებელი საბუთი ის არის, რომ დანაშთენებს მცენარებისას და ცხოველებისას, რომელნიც ახლა მხოლოდ ცხელს ქვეყნებში იმყოფებიან, პოულობენ იმისთანა ცივს ქვეყნებში, სადაც ჩვენს დროს იმათ ცხოვრება აღარ შეუძლიანთ.

ზემოთ ვუჩვენეთ, რომ თითქმის ყოველივე ორგანიზმი დაკულია ძველს ფორმაციებში. როდის იწყობა თვითოეული ორგანიზმი, რა წარმატებაში შედის, რა ცვლილებას გამოივლის ის, რომელს ფორმაში გადადის, ეს თვით ფორმაციების მატანეშია ჩაწერილი. მაშ სჩანს, ადამიანის კვალიც უნდა იყოს დარჩენილი დედა-მიწის გულში. ამ საგანზე აი რა ვიცით. შიველესს ფორმაციებში სრულებით არსად არის იმისი დანაშთენი. შემდეგ თუმცა ეპოვეულობთ ადამიანის კვალს, მაგრამ ეს კვალი ეკუთვნის დაბალის ტომის მოდემას და მხოლოდ ახალს ფორმაციებში იპოვება მაღალი მოდემის დანაშთენი, ესე იგი ძავკაზის ტიპი, რომელსაც შეადგენენ თითქმის მთელის მეროპის ხალხნი და მომატებული ნაწილი აზიის მცხოვრებთა. გეოლოგია ხან და ხან იმასაც გვიჩვენებს, იმათგანი ვინ საიღამ არის მოსოლი. 1859 წელს შვეიცარიაში ამოთხარეს ძვლები, სხვა და სხვა ჭურჭელი და იარაღი, აგრეთვე შენობაები ხის ბოძებზე. ზამოიკვლიეს და სცნეს, რომ ამ შენობაების მცხოვრებნი მოსულან აზიიდან, საიღამაც თან მოუტანიათ იარაღი ნეფრატისა, რომელიც

შეროპაში არსად იპოვება. ამ სახითვე სცნეს, რომ იმათი აღგილი შემდეგ დაუჭერიათ იბერიის ტომებს, რომ ბოლოს დროს იბერიელნი განუდევნიათ კელტებს, რომელნიც ყოფილან გავრცელებულნი მცირე-აზიიდან შეროპის დასავლეთამდე 1500 წლის წინ ქრისტეს შობისა. რა ხანია რაც ადამიანის კვალი ამოჩნდა? ამ საგანზე აი რამდენიმე ფაქტი. მგვიპეტში, ნილოსის მდინარის მინდვრებში, მიწის თხრის დროს, 60—72 ფუტზე მიწაში იპოვეს ეგვიპტური თახის ქურჭლის ნატეხები. რადგანაც შირარისა და როსიერის გამოკვლევით ვიცით, რომ აქ დედა-მიწა ერთს საუკუნეში 5 $\frac{1}{2}$ ფუტზე მალღდება, აქედამ სჩანს, რომ მგვიპეტის ხელოვნება ნილოსის გარეშემო 24,000 წლის წინათვე დამყარებული ყოფილა. ამერიკაში მისისისიპის დელტაში ამოიღეს მიწიდან ღრმად ჩაფლული ადამიანის ძვლები. ბამოანგარიშებულია, რომ ვიდრე ეს დელტა შესდგებოდა, საჭირო ყოფილა 258,000 წელი; მაშა-სადამე ადამიანის ძვლები 57,000 წლისა მაინც უნდა იყოს. სედერტელტეს კანალ ქვეშ, რომელიც მელარის ტბას ბალტიის ზღვას აერთებს, ნახეს მეთევზის ქოხი; ქოხში იპოვეს ქურა, ნახშირი და შეკრული ფიჩხი. ჩვენ ვიცით, რამოდენი დრო ყოფილა საჭირო შვეციის აღმოსავლეთის ნაპირების ცვლილებისათვის; ლაიელის გამოკვლევით, ეს ცვლილება მოითხოვს სტოკგოლმის გარეშემო 10 დუიმს ერთის საუკუნის განმავლობაში. ლაიელმავე დაამტკიცა, რომ ვიდრე ეს მხარე იქამდე აბურთდებოდა, რა სიმალღეზედაც ახლა ის იმყოფება, დედა-მიწას კიდევ ერთხელ დაუწევია.

ეს უკანასკნელი შემთხვევა ყოფილა მიზეზი, რომ მე-

თევზის ქოხი ზღვის ქვიშას და ლოკოკინებს ქვეშ მოკ-
ეოლია. მრივე ეს მოძრაობა—დაწევა და შემდეგ აბურ-
თება შვეციისა შეადგენს ერთად 800 ფუტს, რომელიც მოი-
თხოვს 70—80,000 წელს, ამ ხანს გაუვლია იმ დროდამ,
რაც მეთევზეებს ქოხი აუშენებიათ ბალტიის ზღვის პირად.
შეიძლება კადფვაც ვუჩვენოთ ამ გვარი ფაქტები; მაგრამ რაც
ვუჩვენეთ, ისიც საკმაოდ აღმოგვიჩენს, რომ იმ დროდამ,
ვიდრე ადამიანის ტომი ცხოვრებს ქვეყანაზე, ასი ათასს წელს
მაინც გაუვლია. ¹⁾

ზასაც რომ დედა-მიწის პირველ-საუკუნობაზე გეოლო-
გია მოგვითხრობს, იმ გვარსავე მოთხრობას წარმოგიდგე-
ნენ ენები პირველ-დროების კაცობრიობაზე. თვითოეული
ენა შემდგარია, დედა-მიწის მსგავსად, სხვა და სხვა ეპოქების
ფორმაციებით; ამ ფორმაციებში დამარხულია ძველი ფორ-
მები ენისა. თუმცა შედარებითი ენათ-სწავლა სრულებით
ახალი მეცნიერებაა, თუმცა ჯერ იმას ცოტა მასალა აქვს
შეგროვილი, მაგრამ რაც იმას აქამომდე გამოუკვლევია ენის
ისტორიაზე, ისიც ძვირფასს ფაქტებს შეიცავს. ბევრის ენის-
თვის იმას ჯერ ხელი არ უხლია, მაგრამ ენებს ისეთი ურთი-
ერთი დამოკიდებულება აქვთ, რომ თუ ერთი საფუძვლიანად
გამოვიკვლიეთ, სხვებზედაც შეგვიძლიან რაიმე ვთქვათ. პირ-
ველი ფორმაცია ენისა, ანუ უკეთ ვთქვათ, საძირკველი,
რომელზედაც ის აშენებულია, არის იმისი ფესვი. შესვიდამ
წარმოსდგება გაიშლება და მრავლდება სიტყვები. სიტყვა
თვითოეულს ენას აქვს მრავლი; ფესვი კი არა; ბევრი-ბევრი

¹⁾ Древность, человек, рода Шлейдена, стр. 15—19.

500 ¹⁾ რაც უნდა ენა შეიცვალოს, მიიქცეს, ფესვი შეუწყველად შთება, ხელ-უხლებლად გადადის ერთის ენიდამ მეორეში და მესამეში. არ არის ენა, რომ შერეული არ იყოს. არც ერთი ნათესავი, არც ერთი ტომი ისე განაპირებული ანა ყოფილა, რომ იმას ოდესმე უცხო-თესლთან დამოკიდებულება რამ არა ჰქონიყოს და იმისგან სიტყვები არ შეეთვისოს. მსეც მომხდარა, რომ ერთს ენას მეორე დაურმონავებია ძალით თუ ფორმების სიმდიდრით, წარმატებით. ამასთანვე იმასაც ვიტყვით, რომ თუმცა სიტყვები ენაში ბევრჯელ შერეულია, მაგრამ იმისი გრამმატიკა შეუცვლელად შთება ნათესავურს ფნებში, რაც უნდა ისინი ერთმანეთს დაჰშორდნენ. უკეთესი დასამტკიცებელი საბუთი, თუ რომელი ენა რომლის ენიდამ აღმოსცენდა, არის გრამმატიკის ფორმები. — მნების გამოძიებით ჯერ არა ერთ დარწმუნებულნი, ერთის წყვილისაგან წარმოსდგა მთელი კაცობრიობა, თუ სხვა და სხვა წყვილისაგან, სხვა და სხვა დროს. შეკველია მხოლოდ შემდეგი ფაქტი: აფრიკულს ტომს ანუ ნეგრებს კავკაზიურს ანუ ინდო-ევროპიულს შტოზე უფრო დაბალი მოდგმა აქვს და თვით ტვინი ნეგრებისა უფრო მსუბუქია.

რაცხვი ენებისა ჯერ დაჰეშმარიტებით არ ვიცით, მაგრამ უკეთესნი ფილოლოგნი ამბობენ, ვითომც 900 შეტი ენა არ იყოს ხმელეთის პირზე ²⁾. — „მნა მიგვიძღვის ჩვენ, იტყვის მაქს—შილლერი, დროების წყვილადში, ბევრით შორს, ვიდრე ასსურისტანის ლურსმნის-მგავსა ლიტერატურა, ვიდრე შგვიპტის იეროგლიფური ქარტიები. მნა გვაკავშირებს

¹⁾ Наука о языкѣ Макса Мюллера, стр. 19.

²⁾ Наука о языкѣ Макса Мюллера 1865 г. стр. 191, 201, 202.

შეუწყვეტელის სიტყვის ჯაჭვით კაცობრიობის წინაპართან და იქილამ იწყობს თავისს ცხოვრებას. მნა არის ცხოველი და მოსაუბრე მოწამე კაცობრიობის ისტორიისა. უკანასკნელს დრომდე ენას არც ერთი ისტორიკი არ დაჰკითხვია, ვიდრე არ დაეკითხნენ განვითარებულნი მეცნიერნი—ბუმბოლტი, ბოპპი, ბუნზენი და სხვანი¹⁾. შევლა მსოფლიო უნები დაიყოფება სამ გრუპპად ანუ ნათესაობად; ერთს შეადგენენ სემიტები ანუ არაბები, ებრაელები და არამიელები; არამიელები იყოფებიან სირიელებად და ქალდეელებად; მეორეს შეადგენენ—არიელნი, ესე იგი ინდოელები, ირანელები, კელტები, იტალიელები, ელინები, ვენდები და ტევტონები; მესამეს—თურანელები ანუ თუნგუზები, მონგოლები, თურქები, სამოედები, და ფინნები²⁾. სემიტნი ცხოვრობდენ ანუ ცხოვრობენ—არამიელები სირიაში, მესოპოტამიაში, ბაბილონში და ასსურისტანში; ებრაელები—პალესტინაში; არაბები—პრაბისტანის ნახევარ—კუნძულზე. პრიელები არიან გაფანტულნი მთელს აზიაში და შეროპაში; თურანები—თითქმის მთლად აზიაში, მცირე იმათი ნაწილი—შეროპაში.

თუ რომ ახლა ჩვენ ყურადღებას მივაქცევთ გეოგრაფიულს მდებარებას ხმელეთისას, რომელიც ოკეანზე აიმართება, ჩვენ ადვილად შევნიშნავთ, რომ სივრცით და ისტორიით უმეტესად შესანიშნავია აქ ის ნაწილი, რომელიც აზიას და შეროპას უჭირავთ, რომელსაც ძველ-შვეყნად უწოდეს, და რომელიც მდებარებს ეკვატორსა და ჩრდილოეთს შუა (80 პარალელი). აზია შეროპითურთ შეიცავს

¹⁾ Наука о языкѣ Макса Мюллера, стр. 19, 20.

²⁾ Тамъ же, стр. 301—303.

თითქმის შეათიღს მთელის ხმელეთისას და $\frac{4}{10}$ მთელის ჩვენის პლანეტისას. შეროპა და აზია გეოგრაფიით ისე არიან ერთმანეთზე დამოკიდებულნი, რომ ფიქრობთ, ერთს ხმელეთს შეადგენენო. საზღვარი იმათში დიდი არა არის რა. ძველად შეროპას და აზიას შუა აღმოსავლეთით საზღვრად უჩვენებდნენ ხან ღონის მდინარეს, რომელიც ერთვის აზოვის ზღვას, უწინდელს Palus Méotidus; ხან შრალის მდინარეს, რომელიც ქასპიის ზღვაში ჩადის. ახლა საზღვრად ეს უკანასკნელია. აზიის ბუნება ყოვლისფრით ვრცელია. შმაღლესი ადგილი აქ—Plateau Central—შუა მხარეს შეადგენს. აქედამ დაეშვება ხმელეთი ოთხ კუთხავე; აქედამ მიმდინარეობენ ოთხსავე მხარეს ზღვებისკენ დიდრონი მდინარეები. ჩრდილოეთით, სამხრეთით Plateau მიეზღინება ვრცელ ქედებს; ჩრდილოეთის მხარის ქედი არის ალათის ქედი, რომელიც ბერინგამდე უწევს; დასავლეთით ძვეს შრალის მთა, რომელიც ჩრდილო-ოკეანემდე მიაღწევს; სამხრეთით მდებარებს ჩინელების შუან-ლუნი ანუ ზეციური მთები. შუან-ლუნს ერთვის შიმალაი, რომელიც ყოველ ქედებზე განსხვავებულია ისტორიითაც და სიმაღლითაც. შიმალაის შტო მიემართება სპარსეთში, სომხეთში და მცირე-აზიაში; აქ ის შეადგენს თავს, რომელზედაც საუბარი გვექნება შემდეგ. ის ხმელეთი, რომელსაც ჩვენ გამოვხატავთ, იყოფა სამ ნაწილად, რომელნიც ერთი მეორესთან არიან განსხვავებულნი ბუნებით, მცენარით, პირუტყვით, ჰაერით, ენებით, ზნეობით და განათლებით. მრთს ნაწილს შეიცავს ახლანდელი შიმბირი, მეორეს შურქისტანი, მესამეს-ჩინეთი, ტიბეტი, ინდოსტანი,

სპარსეთი, არაბისტანი და მცირე-აზია, უკეთესი სიმდიდრით და სიმშენიერით მთელს აზიაში¹⁾.

„400—500 მილიონი მცხოვრები გაბნეულია აზიაში, ჩრდილო მხარეს, სიმბირის უდაბურებში, სადაც მყინვარე პოლუსის ქარი სცემს ყოველთვის, მცენარებენ სუსტნი და მილეულენი ოსტიაკები, სამოედები, იაკუტები, კამჩადალები და სხ., რომელნიც ნადირის ხორციელ და თევზით იკვებებიან. აქ არის რვა სხვა და სხვა ენა. საშუალო ნაწილში, სადაც დიდ სივრცეზე ჭაობები და უნაყოფო ნიადაგი აბრკოლებენ სწავლა-ხელოვნებას, სადაც მკაცრს სიციფეს სასტიკი სიცხე მოაქვს, ცხოვრობს მოძრავი, საქონლის მიმყოფი ტომი, რომ ლიც შეადგენს ოთხს ერთმანეთზე დამოკიდებულს ენას: თურქები, მონგოლები, მანჯურები და აინოსები. სამხრეთ მხარეს ჰელოზენ მიწის მუშაკნი მცხოვრებნი. მსენი ენით დაყოფებიან ათ გრუპად. ში ეს ენები—სემიტური, რომელიც ჰელოზს არაბისტანს, სირიას და მეფრატის ბასსეინს, სომხური და ქართული ძაფკაზიის მახლობლად; სპარსული—ტიგრისამ სინდამდე, ძველს ირანში ინდოელი—სინდიდამ შიმალაიმდე, ტიბეტური, ინდო-ჩინური, ჩინური, მომატებულად გავრცელებული, კორეული, იაპონური.—სადაც ეს ერთ ნათესავი ენა იმყოფება, იქ აზიური განათლება განსაკუთრებით გავრცელებულია. აქ იყო ასპარეზი ანუ პირველ-დასაწყისი სწავლა—ხელოვნებისა. დაშორებულნი ერთმანეთზე ენით, განსხვავებულნი სახით, ზნეობით, გონების სისუსტით, სიმბირის ხალხნი არაოდეს არ ყოფილან ისტორიაში გამო-

¹⁾ Histoire des découvertes géographiques. Asie Mineure par Vivien de Saint-Martin, 1845. t. II p. 1-6.

სულნი; სხვა ტომებზე იმათ გავლენა არა ჰქონიათ რა. აზიის შუა-ადგილის მცხოვრებნი, მოძრავნი ჩვეულებით, მაგრამ განათლების გზაზე დამდგარნი, ეს აურაცხელი ორდები სკვითიისა და თურანისა ყოველთვის ეტანებოდნენ სამხრეთს და დასავლეთს, ბევრით მდიდარს მხარეებს, ვიდრე თვით იმათი მოწყენილი და ღარიბი მინდვრები. აქ იყო ძველი ცენტრი, საილამაც მრავალჯერ ემიგრაცია ანუ გადასახლება იწყობოდა და რომელიც დიდ გავლენას აძლევდა კაცობრიობის წარმატებას.“ 1) „ვეროპას თავის თავად არა აღმოუჩინია რა. რაც იმას მოუპოვნია, პირველად იმას აზიიდან აქვს შემოტანილი. იმისნი მცხოვრებნი და იმისნი ენები ძველის აზიურის ხეს ფესვიდამ არიან აღმოცენილნი. თავისის ძველის სარწმუნოებით, თვით ქრისტეს აღსარებით, ვეროპა აზიის დავალებულია. იმისნი მცენარენი, იმისნი პირუტყენი, რომელნიც ვეროპის ტყეებში სახლობენ, ანუ რომელნიც მუშაობაში ადამიანს მსახურობენ, არიან აღმოსავლეთითვე, სადაც იმათნი წინაპარნი იპოვებიან. ეს—კია, რომ რაც ვეროპამ აზიიდან მიიღო, ის იმან წარმატების გზაზე დააყენა, სისრულეში შეიყენა. მხოლოდ ვეროპაში ავიდა ადამიანის გონება იმ სიმაღლეზე, რომელზედაც ის არსად არაოდეს არა მდგარა. აქ ადამიანმა თავისი თავი ისე შეახვლა, როგორც შეჭტერის „სახესა და გვირგვინსა ლეთისასა.“ 2)

ჩვენ ზევით ვუჩვენეთ, რომ არიელები პირველად ცხოვრობდნენ საშუალო-აზიაში და იქიდან გადმოსახლდნენ ვეროპაში, რომ ამას გვიმტკიცებენ ენები. აქ სტატიის შესავსებლად საჭიროდ ვხადით ისიც მოვიხსენოთ, როგორ და

1) *Asie Mineure t. II p. 6—8.*

2) *Asie Mineure II p. 2, 3.*

როდის დაემყარნენ ამ ფაქტზე. . . ინდოეთში ძველად ჰსუფევდა ერთი ენა, რომელსაც ეწოდებოდა სანსკრიტი და რომელიც მდიდარის ლიტერატურით იყო შემკული. სანსკრიტული ენა ხმარებაში იყო ბევრით აღრე სოლომონ მეფის წინ. მესამე საუკუნეზე აღრე ქრისტეს შობის წინ ის ამოაწყდა. სანსკრიტზე იყო დაწერილი სამლო მედის ლიმნები და მენუსა და პურანის სჯულები. სანსკრიტი ისე იყო გავრცელებული და ქებული, რომ ჩინეთის მეცნიერნიც კი ცდილობდნენ იმის სწავლას, რადგანაც ის წყაროდ მიაჩნდათ ბუდდიზმის სამლო ლიტერატურისა. არაბნი სთარგმნიდნენ სანსკრიტულს წიგნებს სპარსულსა და არაბულს ენებზე. ევროპაში სანსკრიტზე გაავრცელეს ცნობა მისიონერებმა მე XVII საუკუნიდამ. ამ საუკუნის გასულს ერთმა ბერმა გრამმატიკაც შეადგინა სანსკრიტისა. იმისი მნიშვნელობა ვრცელდება 1784 წლიდამ, როდესაც ანგლიელებმა ძალკუტაში აზიური საზოგადოება დააწესეს. სანსკრიტის ენას და ლიტერატურას მსწავლეულებმა ხელი დასდევს. შპირველესი და განვითარებული თხზულება ამ ენაზე გამოიცა 1852 წ. ის ეკუთვნის ნემეცურს ფილოლოგს ბოპს. სანსკრიტის გრამმატიკის შედარებით ევროპიულ გრამმატიკებთან ბოპმა გამოიკვლია ნათესაფური დამოკადებულება სანსკრიტისა, ზენდისა, სპარსულისა, ბერძნულისა, ლათინურისა, ლიტვურისა, სლავიანურისა, გოთურისა და ნემეცურის. იმან აღმოაჩინა გასაოცარი თანხმობა ამ ენების ფესვებისა და გრამმატიკულის ფორმებისა — რიცხვთა, ნაცვალ-სახელთა, ბრუნვათა, კანკლედობათა და სხ. ¹ სანსკრიტმა მოჰფინა ნათელი თვით ძველს ისტორიას არიელე-

¹) Наука обь языке, стр. 104--125, 150.

ბისას. იმან დაგვარწმუნა, რომ არიელებს თავდაპირველად საშუალო-აზიაში ჰქონიათ ბინადრობა. ამ სახელს ვენდა უჩვენებს ოქსუსისა და იაქსარტის სათავეების მახლობლად, იქ, სადაც საშუალო-აზია უფრო აბურთებულია. ამ მხარეს ვენდა უწოდებს Airyanem vaējō, არიული თესლი. აქ, ენის მოწმობით, ვიდრე არიელები გაიყრებოდნენ, ისინი მიწის მუშაკნი ყოფილან. იმათ იცოდნენ ხვან-თესვა, გზის კეთება, სახლია შენობა, კერფა-ქსოვა; ისინი სთვლიდნენ ასამდე; იმათ ჰყვანდათ შინაური პირუტყვი: ცხენი, ძროხა, ძაღლი, ცხვარი; ისინი ხმარობდნენ სასარგებლო მეტალოებს, რკინის ცულებს შინ და ომში. იმათ იცოდნენ ნათესაობა და ქორწინება; იმათ ჰყვანდათ უფროსები და ძეფეები, მორჩილობდნენ სჯულს და ჩვეულებას; სწამდათ უზენაესი არსება, რომელსაც სხვა და სხვა სახელს უწოდდნენ. — არიელები გაემგზავრნენ სამხრეთისკენ და დასავლეთისკენ. რა იყო მიზეზი ამ მოძრაობისა? აი ამ საგანზე რას იტყვის განვითარებული ისტორიკი ღრეპერი. აქამომდე ამ მოძრაობის მიზეზად მიაჩნდათ ხალხის განმრავლება და წინამძღომელთ სურვილი ნაყოფიერის ქვეყნების დაჭერისა. რა საკვირველია ესეც მოხდებოდა ხოლმე. მაგრამ ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ აზიიდან ისეთის სისწრაფით იწყობოდა ემიგრაცია, ეს ემიგრაცია ისეთს სიმრავლეს შეიცავდა ხალხისას—მოხუცთა და ყრმათა, ბრძოლის შემძლებელთა და შეუძლებელთა, მთელის სახლობით და ავეჯულობით, რომ უმთავრესი მიზეზი მოძრაობისა სულ სხვა უნდა ყოფილიყო. ჩვენ ვიცით, რომ უძველესის დროდამ აზია შეუყოვნებლივ იბურთება. ამ აბურთებას დიდი გავლენა მოაქვს: მთელი მდინარეები შრება, სწყდება. აი მიზეზი, რომ

ახის ნომადნი, შერყეულნი, შეშფოთებულნი, სტოგებდნენ თავიანთ ადგილ-სადგომს და მიივლტოდნენ იქ, სადაც იმათ უკეთესი ადგილები წინ ედვათ. ამ გვარი გეოლოგიური შენთხვევათვით ქეროპაში ხშირი ყოფილა. ქრფანის გზა მცირე-აზიაში ამოიკვეთა, რადგანაც გეოგრაფიული მდებარება ადგილისა შეიცვალა და ქვიშით შეივსო გარეშე-მყოფის უდაბურებოლამ. ქიმრებმა დასტოვეს იტალია, ამისთვის რომ ზღვა მოეფინა იმათ ადგილ-სადგომს. არ არის არც ერთი ხაპირი ქეროპაში, რომ ამ ფაქტს არ გვიმოწმებდეს: რეინის შესართავეებს, რომელთაც რომაელების დროს ეპოვებოდათ, ახლაც ევლარა ვხედავთ. აღმოსავლეთი ნაპირი ანგლიისა რამდენი სამე მილის სიგრძეზე ჩაიხრამა. საშუალო-ქვეყნის ზღვის სანაპირო წრე სრულებით შეიცვალა. ის ქალაქები, რომელნიც ოდესმე ნაპირად მდებარებდნენ, ახლა იმყოფებიან, ზოგი—ქვეყნად შუა-გულს, ზოგი—შიგ ზღვაში. 1) — არიელებს ორი გზა ედვათ წინ: ერთი ხორასანზე ჩრდილოეთს, ახლანდელის რუსეთით, იქილამ შავის ზღვისკენ და შრაკიისკენ; მეორე გზა სომხეთილამ ძაგკაზიით ანუ შავის ზღვით, ჩრდილო საბერძნეთში და ღუნაით ბერმანიაში. სადაც არიელებს უმჯობაერიათ და სადაც დროებით ბინადრობა დაუდვიათ, იქ იმათი კვალი ყველგან დარჩენილა. არია სანსკრიტულს ენაზე ჰნიშნავს კეთილშობილს, ზენდურზე პატივცემულს, ერს. ინდოეთი მანუს სჯულში იწოდება Arya àvarta, არიელების სადგომი; შრაკია არის არია; მიდია — არია; სპარსეთი ირანი; ოსები-ირონები; საქართველო, ისპანია — იბ — ერია; არ — მენია, ირ — ლანდია აგრეთვე აქედამ არიან წარმომდგარ-

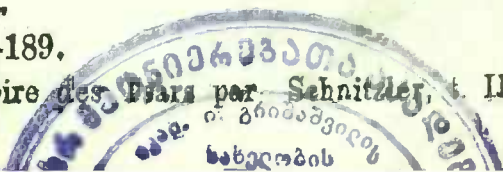
1) Тамъ же, стр. 178. Ист. умст. разв. Европы Дрепера т. I стр. 24-28.

ნი; აღმოსავლეთი ნალიწი ზერმანიისა იყო Aarii.— ეს სიტყვა არის შემთხვევით არ არის გავრცელებული: იმას თუმცა ითვისებდნენ სხვა ტომებიც, რომელნიც არიის ფესვს არ ეკუთვნოდნენ, მაგრამ ამისი მიზეზი ის არის, რომ ხანდახან ერთნი და მეორენი შერეულნი იყვნენ ხოლმე. თავის მგზავრობაში არიელები იმ ჩვეულობას მისდევდნენ, რა ჩვეულობასაც შემდეგ მისდევდნენ ელლინები კოლონიების დაფუძნებაში, და სულ-ბოლოს ამერიკელები ქალაქების აშენებაში: არიელები ახალ ქალაქებს, მდინარეებს და მთებს, სადაც ბინადრობდნენ, იმ სახელებს აძლევდნენ, რომელნიც დატყვებულს ადგილებს მოაგონებდნენ. ამ გვარად ხშირია, რომ ერთი და იგივე სახელი მოგზაურობს ერთის მხარიდან მეორეში, მესამეში... 1) რა საკვირველია, რომ ყველა არიელები ერთს დროს არ არიან გამოსულნი საშუალო-აზიიდან. ისტორიაც გვემოწმება იმაში, რომ თავდა-პირველად შემოსულან მეროპაში კელტები, ესე იგი, ელლინები, რომაელები და გალლები; მასუკან გერმანიელები, ბოლოს სლავიანები. თუმცა სლავიანებით გადმოსახლება არ შეწყვეტილა, მაგრამ შემდეგ გადმოსახლებულნი არიელების ტომს აღარ ეკუთვნიან: ისინი შეადგენენ თურქანის ნათესაობას— ფინნები, თურქები და მონგოლები. 2)

როდესაც ჩვენ გვსურს დაქვემდებარებით შევიტყოთ პირველი საზოგადოების დაწესება ქვეყანაზე, მაშინ ჩვენ ვგრძნობთ, რომ ეს საქმე ძნელი საქმეა. ის დრო ადამიანის სიყმაწვილეს მიემსგავსება. ადამიანს თავისი სიყმაწვილე ან

1) Наука объ языкѣ, стр.1 79—189.

2) Тамъ же, стр. 147.—L'Empire des Huns par Schnitzler, t. II p. 355—357.

არ ახსოვს, ან სიზმარივით მოაგონდება; სხვა და სხვა ამბავი, გარემოება, სხვა და სხვა პირი არეგ—დარევით აღსდგებიან იმის მეხსიერებაში. ასეა ისტორიის დაწყება. შველათომმა იცის თავისი ისტორიის დასაწყისი მამა-პაპის თქმულებით, ზებირ-სიტყვაობით. ამ თქმულებას ერთი თაობა მეორეს გადასცემს, მეორე—მესამეს.. თქმულება იცვლება, ბნელის ფარდით იმოსება. ამ ფარდის ახანა ბნელია, ყველასთვის შესაძლებელი არ არის. ეს ფარდა არის მიფოლოგია, დასაწყისი ისტორიისა. მითოლოგიურს თქმულებაში ლეთის რისხვის მოვლენა კაცობრიობაზე გეოლოგიურს ცვლილებას რასმე მოასწავებს; განვითარებულნი პირნი, აღმატებულის ნიჭით თუ ძალით შემკულნი, გმირნი და იმათი ერთი—ერთმანეთში ბრძოლა წარმოგვიდგენენ მთელს ტომს, იმათ თვისებას, ხასიათს, ხაოსურს ცხოვრებას; ხან და ხან ეს გმირნი ღმერთების სახით შეიმოსებიან, სასწაულურს საქმეებს ჰშვრებიან.—ამ გვარი თქმულება ვიდრე სწავლის კრიტიკით არ აღიჭურვით, თქვენ გჯერათ, ჭეშმარიტ თქმულებად მიგაჩნით. „შძველესს წყველიადში, სადაც ისტორიული ფორმები ჯერ არ დასკვნილა, ორი ათასის წლის წინ ქრისტეს შობისა, ჩვენ შევნიშნავთ რამდენსამე გრუპებს, რომელნიც საზოგადოებაებს დააწესებენ. ეს საზოგადოებაები დამყარდებიან პირველად საშუალო-აზიის აღმოსავლეთით, ჩინეთში სამხრეთით, მანგის მდინარის ბასსეინში, ტიგრისა და მტრატის ნაპირებზე, აგრეთვე ნილოსის ნაყოფიერს მდინარეებში. იმ დროს, როდესაც ბაბილონი, ასურისტანი, ირანი, ინდოსტანი და ჩინეთი დაარსდნენ, პრიტეს ზღვის ანუ მეწამულის ზღვის პირიღამ გამოვიდა სემიტური ნათესავი ანუ არაბული

ტომი, რომელმაც საშუალო-ქვეყნის ზღვის ნაპირ დასდო თავისი ბინადრობა, ააშენა ქალაქი. ეს ტომი იყო ფინიკიელები, ეს ქალაქი იყო სიდონი, რომელსაც პატრიარქი იაკობ 1900 წლის წინ ძრისტეს შობისა მოიხსენებს თავისის სიკვდილის დროს. სხრა საუკუნის შემდეგ სიდონის მაგიერ აღყვავდა ქალაქი ტირი, თვით სიდონის კოლონია“. 1)

ფინიკიელებს ჩვენ იმისთვის მოვიხსენებთ, რომ ელლინების წინათ ამათ დიდი სარგებლობა უჩვენეს კაცობრიობას. იმათ შემოიღეს მინის ხმარება და პურპურით შეღება ქსოვილისა; ფინიკიელებმა მოიგონეს ანბანი, რომელიც შემდეგ გადასცეს სხვა სემიტის ტომებს და, როგორც რიტტერი ფიქრობს, თვით ელლინებს. ფინიკიელებმავე დასდეს საფუძველი ლიტერატურისა. იმათ ჰქონდათ თავიანთი არხივები, ბიბლიოტეკები, სადაც ინახებოდა თხზულებაები სხვა და სხვა საგნებზე. ფინიკიურს ისტორიულს თხზულებაებს ჩვენამდე არ მოუღწევია; მაგრამ იმათ მოიხსენებენ ძველი ელლინების მწერლები. ფინიკიელები იყვნენ პირველი ზღვით მავალი ხალხი: სხვათა შორის ისინი ცურავდნენ შავსა და ძასპიის ზღვებში, აღებ-მიცემობდნენ ამ ზღვების მხარეებში, მკირეაზიაში და დაიარებოდნენ შირიმამდე და ღონის მდინარის შესართავამდე. ფინიკიელებმა პირველად შეჰკრიბეს ცნობები პონტისა და ძავკაზიის მხარეებზე. იმათი კოლონიები იყო დაფანტული აქა—იქ, სხვა და სხვა მხარეებში, სადაც იმათ თავიანთი სწავლა—ხელოვნობა შეჰქონდათ. ფინიკიელები იყვნენ თვით ელლინების მასწავლებელნი.

1) Asie Mineure, II p. 15, 16.

ზინიკიელების თანა-მედროენი ეგვიპტელნი არიან. ისინი შეადგენენ სემიტურს შთამომავლობას. ეგვიპტელების ისტორია, იმათი სწავლა-ხელოვნება ჩვენ ვიცით მოსეს ღაბადებით; ამისთვის ეგვიპტელებზე მხოლოდ ამას ვიტყვი, რომ მოსემ აქ მიიღო აღზდა, აქ მოიპოვა მეცნიერება. როგორათაც ზინიკიელებმა ზღვით მოიპოვეს ცოდნა სხვა და სხვა მხარეებზე, აგრეთვე ეგვიპტელებმა მოიპოვეს იგი ხმელეთით. ეგვიპტის მეფის სეზოსტრისის მოგზაურობას ხმელეთზე და მრავალის ადგილების დამონაწევბას ისტორია გვიამბობს დაწერილებით. ის ცხოვრობდა 1400 წლის წინ ქრისტეს შობისა. იმან დაიპყრა ორივე მხარე შერატისა, ვიდრე ძასპისის ზღვიდამ, ძაფკაზიილამ და შაისის ზღვიდამ არაბისტანამდე ¹⁾. ჰეროდოტე ისტორიკმა გადმოგვცა ერთი მოთხრობა, რომელიც იმისთვის ეგვიპტის მღვდლებს ადგილობრივ ეამბნათ და რომელიც შემდეგ ამ წყაროდამ გავრცელდა: ეს ის მოთხრობაა, ვითომც იმას შაზის ქვეყანაში თავისი მეომრების კოლონია დაესახლებინოს და ვითომც იმათნი შთამომავალნი იყვნენ კოლხიდელნი. ამის დასამტკიცებელად ჰეროდოტე უჩვენებს რამდენსამე საბუთს; მაგრამ რადგანაც ამ საგანზე ჩვენ თავისს ადგილზე გვექნება საუბარი, ამისთვის აქ იმას მოკლედ ვიხსენებთ ²⁾.

1) История земледѣнія Риттера, стр. 4—31. Asie Mineure, t. II p. 15—17.

2) Ethnogenie caucasienne par Moreau de Jonnez, 1861, p. 125—136, 137—200—202.

II

მცირე-აზია. — რა მნიშვნელობა აქვს მცირე-აზიას ჩვენის ისტორიისთვის. — სულ ძველად რა და რა ტომები დასახლებულან მცირე-აზიაში. — მოკლე ცნობა ამ ტომებზე. — ჰეროდოტეს სიტყვით ჩვენი მხარე. — ძოლხიდელნი.

ჩვენ აქ საჭიროდ გრაცხთ მცირე-აზიას თვალი გადავავლოთ. მცირე-აზია, რომელსაც ახლა უწოდებენ ანატოლიას, Levant, არის ნახევარ-კუნძული და მდებარეებს თითქმის ჩვენ საზღვრად. სამის მხრით ის შემოზღუდულია: საშუალო-ქვეყნის ზღვით, არხიპელაგით, მარმარილოს ზღვით და შავის ზღვით. ღანაშთენის მხრით იმას უძევს ხმელეთი: ნაწილი სომხეთისა მთრატის სათავეებში, და ჭოროხის სათავე. ჩვენის ქვეყნის მხრით ჰეროდოტე მცირე-აზიის საზღვრად აჩვენებს შაზის მდინარეს ანუ რიონს ¹⁾, ასე რომ თითქმის ნახევარი ქართველი ტომი, ესე იგი ჭანეთი, მესხეთი და ნაწილი ივერეთისა ჰეროდოტეს მცირე-აზიაში შემოაქვს. — მართო ეს არ არის მიზეზი, რომ ჩვენ „საქართველოს“ მცირე-აზიით ვიწყობთ. ჩვენ ვნახავთ, რომ საქართველოს სვე, როგორათაც ძველად, აგრეთვე შემდეგ მცირე-აზიაზე ყოფილა დამოკიდებული. ბუნება მცირე-აზიისა და ქავკაზიისა თითქმის ერთი და იგივეა. მთების მთა და ქავკაზის მთა არიან შეერთებულნი. მცირე-აზიაზე ჰქონია მსგელელობა ზოგიერთს ნაწილს ძველის ტომებისას, არიელებს თუ სემიტებს, რომელთაც იქილამ ჩვენი მხარე გაუე-

1) Vivien de S-Martin, Asie Mineure, II p. 290.

ლიათ, ან ჩვენის მხრით მცირე-აზიაში მიუმართავთ. ისინი ჩვენ წინაპარებს რამდენიმე ხანი დაჰკავშირებიან; ზოგნი სულაც აქ დასახლებულან; ჩვენ სისხლს იმათი სისხლი მოჰმატებია, ჩვენს ენას იმათი სიტყვები შემოჰრევია. ამ უცხო-ტომებს მცირე-აზიაში და ჩვენ ქვეყანაში დაუტევებიათ უპირველესის საბინაოდამ მოტანილი სახელები მთებისა, მდინარებისა, ადგილებისა და სხ.—მცირე-აზიას ჩვენზე ყოველთვის გავლენა ჰქონია. როდესაც ის მტერს დაუმონაგებია, მაშინ ჩვენც იმის მონებაში ჩავცვივნილვართ. როდესაც ის კეთილ-დღეობაში ყოფილა, მაშინ ამ კეთილ-დღეობას ჩვენზედაც მოუფენია შუქი. მცირე-აზიაში ელლინებს ანუ ბერძნებს ძველს დროს თავიანთი კოლონიები დაუწესებიათ; ეს კოლონიები ჩვენ მხარეშიაც გავრცელებულა. იქ ალყვა-ვებულა თავდა პირველად ბერძნული სწავლა და ხელოვნობა, რომელსაც ჩვენშიაც აღმოუჩენია თავისი ნაყოფი. მცირე-აზიის კოლონიელებს შეუკრებიათ ჩვენ მხარეზე ისტორიული, თუ გეოგრაფიული, თუ ეთნოგრაფიული ცნობები, რომლებიც გავრცელებულა შემდეგ საუკუნოებში.

ჩვენის შრომის დაწყებაში შემწედ გვყავს ფრანცუზის მწერალი შივიანე-სენ-მარტენი. შივიანე არის პარიჟის საგეოგრაფო საზოგადოების ვიცე-პრეზიდენტი, ნიჭიერი და დახელოვნებული მწერალი. იმისი *L'Année géographique* შეიცავს ახალ მეცნიერთ მოგზაურობის განხილვას და წარმოადგენს მთელის მსოფლიოს აღწერას, დიალ სასარგებლოს და სასიამოვნოს საკითხავად. ის გამოდის ყოველ-წლივ. ჩვენთვის განსაკუთრებით ძვირფასია შივიანეს *Histoire des Découvertes géographiques des nations européennes dans les*

diverses parties du Monde.—Asie Mineure, ორი ტომი და Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase. ორივე ეს თხზულება გამოგვიხატავს ერთად მცირე-აზიას და ძავკაზიას. აქ შეკრებილია თითქმის ყოველივე, რაც უძველესის დროების მწერლებს დაუწერიათ მცირე-აზიაზე და ჩვენ მხარეზე, რაც რომ ფილოლოგიას გამოუკვლევია სხვა და სხვა ტომების შთამომავლობაზე, იმათ ურთიერთს დამოკიდებულებაზე, ცვლილებაზე, ისტორიულ ცხოვრებაზე; რასაც ძველს გეოგრაფიებში სხვა და სხვა ადგილების აღწერას ეპოვებოდნენ და რაც მითოლოგიური თქმულება ელინებისა და სხვა ტომებისა აქამომდე გადარჩენილია. რა საკვირველია, დიდის ნიჭით უნდა იყოს შემკული, დიდის მეცნიერებით უნდა იყოს განვითარებული ის მწერალი, რომელიც გაჰბედავს ისტორიის დასაწყისის გამოკვლევასა და იმისის ბნელის წყვედიადის გარღვევასა. ძნელად მოხდება, ამ ასპარეზზე ნიჭიერებამ და ცოდნამ ჭათვისი სისუტე არ აღმოაჩინოს, აქა-იქ უგზო-უკვლო ადგილებში არ წაიბოროძიკოს. მართალია მივიანე თავისს საქმეს სიფთხილით შეუდგა. რაც ამ საგანზე დაწერილია, სხვა და სხვა თხზულებაში დაფანტულია, იმას წაუკითხავს, შეუდარებია, აუწონია. ამას ცხადად ამტკიცებს თვით მივიანეს შრომის ციტატები.—პირველ თავში ჩვენ კიდევ მოვიხსენეთ, რომ უპირველესი წელთა-მწერალი არის მოსე, რომელსაც თავისს „დაბადებაში“ შემოუტანია უძველესი თქმულება კაცობრიობაზე. საკვირველია, როგორ მოაღწია იმან აქამომდე. ჩვენ ვიცით, რომ ბერძნებზე უწინ ეგვიპტელებს და მეტადრე ფინიკიელებს უგროვებიათ სხვა

და სხვა გვარი ცნობა სხვა და სხვა ტომებზე, მაგრამ ისინი თითქმის მთლად დაკარგულან. მხოლოდ თვითონ ოროლა ფაქტი შერჩენილა ბერძნების მწერლების მოთხრობებში. „მცირე-აზიას, გვიამბობს შივიანე, გამოგვიჩატავს უძველესი ელლინების გმირული თქმულება, რომელიც იმათთვის ზეპირ-სიტყვით გადმოუციათ იმათ წინაპარებს პელაზგებს. ამ თქმულებას ჯერ ელლინების სახალხო სიმღერა მოიხსენებს, მასუკან იონიისა და საბერძნეთის პროეტები შემოჰკრებენ. იმან ჩვენამდე მოაღწია გადასხვაეებით, არევე-დარევეთ. მაგრამ რაც უნდა სუსტი იყოს ის სხივი, რომელსაც ის ისტორიის წინა დროებაზე მოჰფენს, ის მაინც საკმაოდ გვიჩვენებს განვლილის ეპოქების წყვილიადში შესანიშნავს ისტორიულს და გეოგრაფიულს ფაქტებს. ამ გვარია, განაგრძობს შივიანე, ზღაპრის მსგავსი ლეგენდები ბელლეროფონზე, თიზიზე, ჰერკულესზე და არგონავტებზე. უძველესი იმათგანი ჩვენ მიგვიძღვის 2½ საუკ. წინ ტროადის დარღვევისა. ლეგენდა არგონავტებისა და იმათის მოთავე—იაზონისა გვიამბობს იმ ამბავს, რომელიც 1½ საუკუნით ტროადის დარღვევის წინად მომხდარა. ხოლო ტროადის დარღვევას უჩვენებენ 1200 წლ. ქრისტეს შობამდე 1)“.

ამ ლეგენდებიდამ სჩანს, რომ ელლინები ჯერ დაბლა ხარისხზე დგანან ყოველის ფრით, ბევრით დაბლა, ვიდრე ფინიკიელები. აი რამდენიმე ამისი დასამტკიცებელი ფაქტი. ძვეყანა, ელლინების აზრში, მრგვალი და პტყელია; ნაპირები იმას აწეული აქვს, ასე რომ ჩრდილო ნაპირი სამხრეთზე მაღალია. უველა მხრით იმას უველის ჩქარი მდინარე, სახელად

1) *Asie Mineure*, II, 203, 204.

მკიანი, რომელშიაც აქვთ სათავე ყველა წყაროებს, მდინარეებს და საშუალო ზღვებს. იმის ნაპირებზე დაბჯენილია სამყარო, რომელსაც შეადგენენ მეტალლი, ჭიქა და ადამანტი. სვეტებად იმას აქვს მთის ქედები, დასავლეთით-ატლასი, აღმოსავლეთით ქავკაზია. მთელი ქვეყანა იყოფა ორად: ერთი-ნაწილი დღისა, მეორე-ნაწილი ღამისა. მზის ღმერთი ჰელიოზი დღითი-დღე ამობრწყინდება მზის ტბიდან. რომელიც მზის აღმოსავლეთით ძევს და რომლის ნაპირებზედაც მდებარებს პოლხიდა. ღლისით ჰელიოზი სამყაროზე მოგზაურობს, ოთხის ცხენით შებმულის ეტლით და ჰისპერიის იქით მკიანის ზვირთებში ჩადის; ღამე კი დაჯადოსნილის ნავით ჩრდილოეთის მხარეებში დაიარება ¹).

მლლადაში ყველანი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ცა, ღმერთების სამყოფი, ძევს ლაქვარდოვანს სამყაროს ზემოდ. ზოჯოხეთზე ზოგნი ჰგონებდნენ, რომ ის არის მიწის ღრმა ჯურღმულში, რომელსაც თავისი სავალები აქვს; ზოგნი ამტკიცებდნენ, რომ ის იყოფა ორად: ტარტარად მარცხნივ, მლიზუმად მარჯვნივ და მდებარებს ერთ გვარს ზღვრებზე დედა-მიწის პირის ყველა ნაწილებისთვის. ჩასავალი აქვს, როგორათაც დასავლეთს, სადაც მზე და ვარსკვლავები ჩადიან, აგრეთვე სხვა ადგილებში ²).

მართის სიტყვით, ელლინები ჯერ ნამდვილი გარბაროსები არიან. ავაზაკობა, კაცის ტაცება, ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა, კაცის მჭამლობა, მრავალ ცოლ-ქმობა, დის შერ-

¹) Asie Mineure, II p. 18, 19. Исторія землевѣд. стр. 36,39. Исторія умст. разв. Европы Дрепера, 1865. I, стр. 93.

²) Исторія умст. разв. Европы. I, 31,33.

თვა ცოლად, სისხლს ზღვევა, აი რა თვისებას უჩვენებენ იმათში იმათივე ლეგენდები. თვით ელლინების გეოგრაფია საესეა ზღაპრულის თვისებით. ჩრდილოეთით მდებარებს მტილი ჰესპერიდისა, რომელიც ოქროს ვაშლებს ისხამს; აღმოსავლეთით არის მტილები და მზის დროს გასატარებელი საძოვრები, სამხრეთით-ჟმანკო ეფიოპების ქვეყანა, რომელსაც ღმერთნი ხშირად ესტუმრებიან. საშუალო-ქვეყნის ზღვაზე სირენები თავისის სიმღერით შეაცდენენ მგზავრებს. სიცილიაში ცხოვრობენ ერთ-თვალნიანი ციკლოპები და კაცი-მჭამელი ლესტრიგონები ¹⁾. სივრცე ქვეყნისა ელლინების წარმოდგენით დიდი არა არის რა. იმათ იციან მხოლოდ ახლო-მახლო ადგილები; შორეულ მხარეებზე არეული წარმოდგენა აქვთ. უკიდურესს ადგილებს შეადგენენ—ჩრდილოეთით ჰიპერბორეების ქვეყანა, სამხრეთით ეფიოპია, დასავლეთით ჰერკულესის სვეტები. ამ საზღვრებს იქით თვით ჰომერმაც არა იცის რა. შუა ადგილი ქვეყნისა მლლადაა. მცირე-აზიაში ჰომერმა იცის ზღვის პირები ჰელესპონტიდამ როდოსამდე. ჰელესპონტს იქით რამდენადაც ის დაჰშორდება ზღვის პირს, იმდენად იმისი ცნობა სუსტდება ²⁾. მრფეის არგონავტიკა, ანუ არგონავტების მოგზაურობა კოლხიდაში იაზონის ბძანებლობას ქვეშ ოქროს რუნის საძებნელად გვიამბობს, რომ „პონტის აღმოსავლეთით ცხოვრობდნენ ამაზონები (მეომარი დედაკაცები). იმათ მახლობლად ბინადრობდნენ ხალუბები, თიბარენები და სხვა ტომები, რომელნიც ერთად შეადგენდნენ მასუნის სამფლობელოს. ქავ-

¹⁾ История землевѣд. стр. 40 Asie Mineure, II p. 20,242.

²⁾ История землевѣд. стр. 40 Asie Mineure, II p. 20,242.

კახს ორფერ უწოდებს „ბძელ-ქელად“. იმას აქვს ვრცელი დაღმართები, მშვენიერის ღელეებით შემკული და მიწაში ღრმად ჩაწოლილი დიდი ყურე. აქ სუმესის მთის დაღმართებიც შემოსილია უცხო მწვანით. აქ მომდინარებს მსწრაფლი არაქსი. არაქსიდან გამომდინარებენ თერმილორი, შაზი, თანაისი და იმის ნაპირებზე ცხოვრობენ კეთილშობილნი ტომნი — კოლხები, ჰენიოხები და არაქსიონები. ზანათლებით ყველა ტომებზე მალლა დგანან პელაზგები და მდიდარი სამფლობელო ჰაეტისა (ძოლხიდა 1)“.

აზია, რომელიც ახლა მომატებულს ნაწილს ძველის-მეცნიერსას ჰქვიან, გაერცელდა მცირე-აზიიდან. ძველად ეს მხარე იყოფოდა თაერს-აქეთ აზიად და თაერს-იქით აზიად. თაერი, როგორათაც პირველს თავში მოვიხსენეთ, არის შესანიშნავი და დიდი მთა, რომელიც მთელს მცირე-აზიას გაჰყოფს ორად, სადაც აქეთ სათავე სხვათა შორის ჰალისს, ახლანდელს შიზილ-შრმაქს, მფრატს და ჰოროხს. თაერი მესხეთის მთების შუამაველობით უერთდება ძავეკაზს. თაერი მთელს თავისს სიგძეზე მოფენილია, როგორათაც უმეტესი ნაწილი მცირე-აზიისა, ვოლკანებით, რომელნიც ცხადად ამტკიცებენ, რომ ის ცეცხლის მოქმედებას ამოუხეთქია დედა-მიწის გულიდან და ამ შემთხვევას დაუბადებია ელლინების გამოხატულობაში სხვა და სხვა ზღაპრები ტიფონებზე, ჯოჯოხეთზე... 2) აზია არის დიად ძველი სიტყვა. მლინების მითოლოგია ამ სიტყვას არქმევს მეუღლეს პრომეთეო-

1) Asie Mineure, II, 165, 218, 221.

2) Asie Mineure, II p. 157, 208, 253.

სიასას, რომელიც იყო შვილი იაფეტისა და მამა ლევკალიონისა, წარღვნა რომ დაჰბადა მლოლადში, რომელმაც შეჰქმნა ადამიანი თიხისაგან და ჩაჰბერა იმას ზეცილდ მ ჩამოტაცებული ცეცხლი და რომელიც ამისთვის დაჰსაჯა იუპიტერმა ასე, რომ ძავეკაზიის მთაზე მიჰკლურსმა... საიღამ უნდა იყოს წარმომდგარი აზია? ამ სიტყვას ამისთვის მივაქცევთ განსაკუთრებით ყურადღებას, რომ ის ნათლად გვიმტკიცებს, რაც უნდა ძველი იყოს სიტყვა, რომელსაც ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა აქვს, ის არას დროს არ იგიწყება. „ჩინელების ლიტერატურა გვიმოწმებს, ამბობს შივიანე სენ-მარტენი, რომ საშუალო-აზიაში ცხოვრობდნენ აზები, რომელნიც სხვა და სხვა დროს დასავლეთისკენ გაემგზავრნენ; ისინი ეკუთვნოდნენ იმ ნათესავს, რომელსაც ფესვი ჰქონდა შიმალაისთან და შტოები გავრცელებული მეროპის დასავლეთამდე. მლოლინებმა ეს სახელი თავდა პირველად არ იცოდნენ. აზებს ისინი უწოდდნენ სკვითებად, რომელთაც ძავეკაზიის მხარეში უჩვენებდნენ. მართლაც ჩვენ ვიცით, რომ უძველესს დროებში აზები ანუ სკვითები ძავეკაზიის მხარეში დასახლდნენ და აქედამ აოხრებდნენ გარეშე-ქვეყნებს, სახლდებოდნენ კოლონიებით მფრატის ნაყოფიერს მინდვრებში, მცირე-აზიის ნაპირებში და მეგის (არხიპელაგის) ზღვის გარეშემო“. ¹⁾

შივიანე სენ-მარტენი თავისს თხზულებაში დაწვრილებით უჩვენებს ძველ-ტომებს, რომელნიც მცირე-აზიაში დასახლებულან. ეს ნაწილი ამ თხზულებისა განსაკუთრებით შესანიშნავია. რადგანაც მცირე-აზია შეადგენს, ამბობს ჩვენი

¹⁾ Asie Mineure, II p. 158—164.

მწერლი, საშუალო ადგილს აზიისას და ევროპისას, ამის-
თვის მცირე-აზიაზე ჰქონიათ მსვლელობა ზოგიერთს ძველს
ტომებს. ზოგიერთს იმათაგანს აქ თავისი კვალი დაუტევებია;
ზოგნი აქ დამკვიდრებულან. სხვა და სხვა ისტორიულს გარე-
მოებას, ერთის ტომის დასხმას მეორეზე, ერთის მეორესთან
შერევას ამოუფხვრია, შეუცვლია პირველი ტიპი ტომთა და
ნათესავთა. შენიშნულია სტრაბონისაგან, რომელიც ცხოვ-
რობდა პირველ საუკუნეში ქრისტეს შობის წინ, რომ თვით
იმის დროს აქ ზოგიერთს ტომს დაკარგული ჰქონია თავისი
ენა და თვით სახელი. და თუმცა ეს ასეა, მაგრამ იმ ტომე-
ბის პოვნა უიმედო არ არის. ამ საგანზე ისტორია შემწეო-
ბას არ გვაძლევს. ისტორია ან სულ არას გვიამბობს, ან
წინააღმდეგს და ზღაპრულს საქმეებს მოგვითხრობს. ჩვენ
უნდა დავემყარნეთ ზეპირ-სიტყვით ნაამბობს, პოეტების ნა-
თქვამს, ენების ჩვენებას, ერთის ფაქტის შედარებას მეორეს-
თან. ამ სახიდ შეიძლება ძველი დროები გავიაროთ, იმისი
ბნელი წყვედიადი გავარღვიოთ, თუმცა მართალია, ბევრი რამ
დაგვრჩება გამოუკვლეველი“. — ეს ფაქტები გვიჩვენებს, რომ
მცირე-აზიაში ძველად დამყარებულა ორის შთამომავლობის
ნათესავი. ერთს შეადგენს ინდო-ევროპიული გრუპა, მეო-
რეს — სემიტური ანუ არამიელი გრუპა. 1) პირველნი არიან:
პელაზგები, ტროადელები, ფრიგიელები და სხ. მე-
ორენი არიან: კაპადოკიელები, კილიკიელები, კარიელები
და სხ. ინდო-ევროპიულს ნათესავს დაუჭვრია აღმოსავლეთი
და სამხრეთი; არამიელებს — ჩრდილო-დასავლეთი. პირველნი

1) *Asie Mineure*, II p. 164, 199, 200.

მოსულან პონტის ზღვის ჩრდილოეთით. ეს მხარე ყოფილა საერთო გზა მთელის ინდო-ევროპიელის ნათესაისა, რომელიც ძველად სხვა და სხვა დროს საშუალო-აზიით შრალზე გადმოსულა. ამ გზაზე იმათ შეჭხვედრიათ მთა-ადგილები და ღრმა ღელეები, რომელთაც შრაკია დაჰრქმევია. შრაკია მდებარებდა ქვემო-ღუნაისა, პონტისა, აღრიატიკისა და მეგის ზღვებს შორის. შრაკია იყო ისეთი ადგილი, სადაც თვითოეული ინდო-ევროპიული ტომი ხანობით ბინადრობდა. ამისთვისაც ისინი ყველანი ფრაკიელებად იწოდებიან. შრაკიიდან ისინი სხვა და სხვა მხარეს მიემართებოდნენ: ზოგნი დასავლეთისკენ და ჩრდილო-დასავლეთისკენ მშვენიერს მეგის კიდეებში და ნაპირ-ნაპირ მლლადისა, ზემო-ღუნაის ბასსეინში და სხვა-და-სხვა ევროპის მხარეებში; ზოგნი სამხრეთ-აღმოსავლეთით პროპონტიდისკენ და მცირე-აზიისკენ. ამას გარდა ინდო-ევროპიელებს სხვა გზაც ჰქონიათ, ესე იგი: სამხრეთი ქასპიისა, მაზანდარანზე, მეფრატის ბასსეინისკენ ¹⁾. — არამიელები მოსულან ორის გზით—ზღვით და ხმელეთით. ²⁾ ის დრო, როდესაც მომატებული ნაწილი ორისავე ნათესაისა მოგროვილა აქ, არა თუ ისტორიას, თვით მითოლოგიასაც არ ახსოვს. მხოლოდ მცირე ნაწილი შემოსულა ტროადის დარღვევის შემდეგ.

აქ უნდა მოვიხსენოთ ზოგიერთი ტომი მცირე-აზიისა. იმათში მიზიელები და ლიზიელები ცხოვრობდნენ ერთი მეორის მეზობლად ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილში. იმათ

¹⁾ Asie Mineure, II p. 166, 197, 198, 229, 230, 299, Recherches... p. 29.

²⁾ Asie Mineure, II, 194.

სამის მხრით შემოზღუდავდა პროპონტილი ანუ მარმარილოს ზღვა, ჰელლესპონტი და შგეის ზღვა. სტრაბონი ორივე ამ ტომს ფრიგიელებად უწოდებს. ჩვეულებისამებრ სხვა და სხვა ფრიგიელების ტომთა იმათ ჰქონდათ საერთო ტაძარი. აქვე ერთს ადგილს პირველად დაერქო აზია, რომელიც აქედამ ჯერ მცირე-აზიაზე გავრცელდა, მასჟკან მთელს აზიაზე ¹⁾. პროპონტილისა და პონტის ჩრდილოეთით შივიანე უჩვენებს სხვა ფრიგიელს ტომს-ბითინელებს, რომელნიც ზღვის პირად დიდს სამფლობელოს შეადგენდნენ. ძველი თქმულებაა, ვითომც იმათი გადმოსახლება ბოსფორის იქიდან მცირე-აზიაში მომხდარიყო შემდეგ ტროადის დარღვევისა. ჰომეროს დროს იმათი ადგილი ჯერ მიზიელებს და ფრიგიელებს ეპყრათ. თვით ფრიგიელები ბითინელების შტო იყვნენ. ჰეროდოტეს სიტყვებით ვიდრე ფრიგიელები მეროპაში მკვიდრობდნენ, ისინი ბრიგებად იწოდებოდნენ; როდესაც მცირე-აზიაში გადმოსახლდნენ, მაშინ ფრიგიელებად სახელ-იწოდნენ. მგვიპტელების აზრით ფრიგიელები შეადგენდნენ ყველა ტომებზე უძველესს ტომს. არც ერთი ტომი არ იყო ისე გავრცელებული მცირე-აზიაში, როგორც ფრიგიელები. ისინი იყვნენ გაბნეულნი შუა-ადგილებში, ჰალისის მდინარემდე და შემძლე სამფლობელოს შეადგენდნენ. ფრიგიელების ენა ამტკიცებს იმათ ნდო-ევროპიულა შთამომავლობას: იმათი სიტყვები, იმათი გრამმატიკული ფორმები იპოვება ბერძნულში, ძველ-ლათინურში, ტევტონურში, სომხურში. იმათ მცირე-აზიაში აღმოაჩინეს წარმატება განათლებისა, რომე-

¹⁾ Asie Mineure, II, 166, 167.

ლიც მიიღეს სემიტელებისაგან, კაპადოკელ-სირიელებისაგან და შემდეგ გადასცეს თავიანთ მონათესავე-ელლინებს. შრიგიელებისავე შტო იყვნენ სომხები. ამათ ინდო-ევროპიულს მოდგმაში სენ-მარტენს ეჭვი არა აქვს. სხვათა შორის იმას საბუთად მოჰყავს სიტყვები ჰეროდოტესი, რომელიც ამბობს, რომ სპარსეთის სპაში სომხები ფრიგიულად იყვნენო ჩაცმულნი და იმათ კოლონიას შეადგენდნენო. სომხები სულ-ძველად ასკანელებად თურმე იწოდებოდნენ. ეს სახელი როგორათაც ფრიგიელებში იყო გავრცელებული, აგრეთვე იყო ხმარებაში ბერმანიის ტომებში. ბითონიაში ასკანა ერქვა ქალაქს, თემს, ტბას და მდინარეს. თვით სომხური ენის სიტყვები და გრამმატიკის აგებულება, როგორც ზემოდ მოვიხსენეთ, ფრიგიულია.

შველა ტომებში შესანიშნავნი იყვნენ პელაზგები. მართალია იმათი სახელი ძველადვე ამოიფხვრა, მაგრამ იმათი თქმულება და მითოლოგია იმათ შთამომავლებში-ელლინებში დარჩა. ამ თქმულებაში ზოგიერთი თვით ჩვენ ქართველების შთამომავლობას შეეხება. როდესაც პელაზგებს საშუალო-აზიით შრალი გადმოუვლიათ, მაშინ იმათ პირველი ბინადრობა დაუდვიათ ძავკაზიის ჩრდილოეთით. აქ ისინი წოდებულან აზიებად; ეს ამას წინათაც მოვიხსენეთ. პელაზგების მითოლოგია იმათ საერთო წინაპარად უჩვენებს იათეტს, რომელიც ძავკაზიაში ცხოვრობდა. იათეტისა და აზიის შვილი პრომეთეი ძავკაზიის ქედზე თურმე იყო მილურსმული. აქვე ცხოვრობდა პრომეთეის შვილი და მლლენის მამა ღევკალიონი. მიდრე პელაზგები მლლადაში მიგროვდებოდნენ იმათი მოგზაურობა პონტის ჩრდილოეთით ყოფილა.

მცირე-აზიაში პელაზგებს დაუჭერიათ სხვა და სხვა ადგილები დასავლეთის მხრივ ¹⁾.

პელაზგების გარდამოცემავე გამოგვიხატავს ყოფა-ცხოვრებას და საქმეებს ძველის გმირებისას, ესე იგი, ბელლეროფონისას, თევზისას, ჰერკულესისას და არგონავტებისას. ამ მითში განსაკუთრებითი ყურადღება უნდა მივაქციოთ ამაზონებს. ამაზონებს წარმოგვიდგენენ მეომარ დედა-კაცებად, რომელნიც მკვიდრობდნენ თერმიდონის ბასსენში. იმათ ჰქონდათ სამი ქალაქი: თემის-ყური, ლაკასტია და ხადესია. იმათვე თურმე დაუფუძნებიათ ქვესი თავისის ტაძრით, ძუძვისი და სმირნა. აი მითის ნაშბი ამაზონებზე. ის ამ სახით წარმოგვიდგენს ინდო-ევროპიულს ტომს-სკვითებს, რომელთაც ძვეკაზია გადმოუვლიათ და მცირე-აზიაში დასახლებულან შაზიდამ მოყოლებული ჰალესის მდინარემდე. იმათ ჩვეულებად ჰქონიათ, რომ დედა-კაცები თავისს ქრემებს ბრძოლაში და ნადირობაში არა ჰშორდებოდნენ, ცხენოსნობაში და შვილდ-ისრის ხმარებაში კარგად დახელოვნებულნი იყვნენ. აქედამ წარმოსდგა თქმულება ამაზონებზე ²⁾.

იმ სივრცეზე, რომელიც ამაზონებს ანუ სკვითებს ეჭირათ, იგივე მითი უჩვენებს ქართველ ტომს, რომელსაც უწოდებს ტიბარენებად, მოსუნეხებად, მაკრონებად. პელაზგების ტიბარენები, მოსესა და წინასწარ-მეტყველების გამოხატულობით, არიან ტუბალები, მოსუნეხები—მოსხები ანუ მესხები ³⁾. მაკრონები არიან ჭანები ⁴⁾. ჩვენ შემდეგაც გვე-

¹⁾ Asie Mineure, II p. 169—197.

²⁾ Ibid. 205 n. 2, 206, 211, 221, 240, 251.

³⁾ Rech. sur les popul. du Caucase p. 84.

⁴⁾ Asie Mineure, II p. 388.

ქნება ამ საგანზე საუბარი; ამისთვის აქ არ ვაერცვლებთ სიტყვას. საჭიროდ ვხადით მხოლოდ დაურთოთ, რომ, ძველის ელლინების მწერლების აზრით, ჩვენი ტომი სკვითის მოდგმის ტომია, ესე იგი ინდო-ევროპიულის შთამომავლობისა. სკვითებათვე იხსენებიან ალაზიონელები, რომელნიც ბინადრობდნენ ალაზნის მდინარეზე, ახლანდელს ქახეთში ¹⁾.

სემიტები ანუ არამიელები მცირე-აზიაში თუმცა ადგილადგილ ერთმანეთში არეულები იყვნენ, მაგრამ საზოგადოდ ცალკე ცხოვრობდნენ. იმათი სახელი არამი, არამიელი წარმოსდგა ებრაულის არამიდ მ, რომელიც ჰნიშნავს მთას, მთიანს ადგილს. ეს სახელი ძველს დროებში მისთვის მცირე-აზიის აღმოსავლეთს ნაწილს და საშუალო-ქვეყნის ზღვის მოსაზღვრე თემებს მფრატამდე და ტიგრამდე. არამიას საზღვრად ჰქონდა თაერის მთა. არამიიდან წარმოსდგა თვით სომხების წოდება არმენი, არმენია, რადგანაც ესენი არამიელების მოსაზღვრენი იყვნენ.— არამიელებში შესანიშნავნი არიან: კაპადოკიელები, რომელნიც მკვიდრობდნენ ზღვის პირად, მთიანს ადგილებში, მფრატსა და ტიგრს შუა, ქრისტეს შობის წინ მერვე საუკ. ასსირიელებმა დაამყარეს თავისი უფლება და თვით სახელი კაპადოკიელებში, რომელნიც იმათნი მონათესავენი იყვნენ. ალესქანდრე მაკედონელის შემდეგ ბერძნულმა ენამ განდევნა კაპადოკიიდან სირიული ენა. შემდეგ სპარსები უწოდებდნენ ამ ადგილს კაპადოკიად, ბერძენნი სირიად, რომაელები კი კაპადოკიის ზღვის პირის მხარეს პონტის კაპადოკიად. მეორე სახელოვანი ტომი იყო

¹⁾ Asie Mineure, II p. 206, 240, 250.

კილიკიელები, რომელთაც კაპადოკიის მხრით ჰაზღერავდა
თავრი. კილიკიელები, კაპადოკიელები და სამხრეთ—სირი-
ელები ერთს ენას ხმარობდნენ. მიდიელებისა და ასსირიე-
ლების ბძანებლობას ქვეშ ორივე ეს ტომი ერთ თემად იყო
შაერთებული. ახლა კილიკიაში არსობს სომხური ენა, რომ-
ელიც აქ ქრისტეს შობის შემდეგ მეთერთმეტე საუკ. გავრ-
ცელდა. — მესამე არამიელი ტომი, ღირსი ყურადღებისა, იყო
კარიელები. მსენი ბინადრობდნენ მცირე-აზიის სამხრეთით.
ძარია ძველად იწოდებოდა ფინიკიად. ეს სახელი დარჩა შემ-
დეგაც: რომაელების დროს როდოსის კუნძულის მახლობ-
ლად ერთს ადგილს ერქვა ფენიკე. თვით ნაწილი კარიელე-
ბისა ფინიკიურს ენას ხმარობდა. საზოგადოდ უნდა ვთქვათ,
რომ მცირე-აზიაში ფინიკიელებმა თავისი კვალი სხვა და
სხვა ადგილში დასტოვეს: ნაწილი ლიზიისა იწოდებოდა
ფინიკიად. როდოსი და სხვა საშუალო-ქვეყნის ზღვის კუნ-
ძულები იმათგან იყო კოლონიებად დაფუძნებული. ჩვენ
კიდევ მოვიხსენეთ, რომ პირველი ცნობები იმ ადგილებზე,
სადაც ფინიკიელებს მსვლელობა და აღებ-მიცემობა ჰქო-
ნიათ, იმათგან არის შეკრებილი. ისიცა ვთქვით, რომ ბერ-
ძნები ღიდად არიან არამიელებისაგან დავალებულნი, რადგა-
ნაც ბერძნებს იმათგან მიუღიათ თავდა პირველად სწავლა—
ხელოვნობა. ამაზე სიტყვას აღარ ვაგრცელებთ ¹⁾.

ამითი ვათავებთ მცირე-აზიის ძველის ტომების მიმო-
ხილვას. ახლა ჩვენ პატარა ხნით ქეროპაში უნდა გადავი-
დეთ და იქილამ ელლინების უკანასკნელს კოლონიებს გად-

¹⁾ Asie Mineure, II p. 182-197.

მოვეყვით ისევ მცირე-აზიაში. რაც რომ აქამომდე ჩვენ გამოვხატეთ, ის ისტორიის დროებზე შორს არის: რა არის მართალი ამ გამოხატულობაში, რა არ არის მართალი, ამას დაჭეშმარიტებით ვერ ვიტყვით. ბევრში ეჭვი გვაქვს. პნახოთ კიდევაც რას იტყვის მომავალი დრო და ახალი გამოკვლევა. ის დრო კი, რომელსაც ახლა შეუდგებით, ისტორიას ახსოვს, და თუმცა დაწერილებით არ არის გამოკვლეული, მაგრამ რაც აღწერილია, ყურადღებით არის აღწერილი და გადმოცემული. . . . ტროადის დარღვევამ დიდად შესცვალა ელინების სვე. ამ გარემოებას დაერთო მეროპის საბერძნეთში შინაური განხეთქილება, ურთიერთი ბრძოლა, გადასახლება. პელაზგების ტომთ, რომელნიც სახლობდნენ მთა-ადგილებში, იქ, სადაც შემდეგ იყო მაკედონია, დასტოვეს თავისი ცივი ადგილები, მიილტვნენ სამხრეთისკენ და დააწვენენ პელოპონესის ელინებს, ასე რომ ესენი იძულებულნი იყვნენ თავისის მხარიდამ გასულიყვნენ, ზოგი იმათაგანი სიცილიაში და იტალიაში გაემგზავრა, მომატებულმა ნაწილმა მეგის ზღვით მიჰმართა მშვენიერს ქვეყნებს მცირე-აზიისას, რომლის გზაც იმათ ისწავლეს ტროადის ბრძოლის დროს. ეს გადმოსახლებულთ ელინები შეადგენდნენ სამს შტოს: ეოლიანელებს, ბონელებს და დორიელებს. პირველად მოვიდნენ ეოლიანელები; მასუკან — ორმოცის წლის შემდეგ — იონელები, ბოლოს დროს, სამის თაობის გასულს, დორიელები. მცირე-აზიის დასავლეთი მხარე დასახლდა ძლლადილდამ გამოსულის კოლონიებით, რომელთაც შეადგინეს სამ-გვარი კავშირი. პირველი დაფუძნდა ჩრდილოეთით, მეორე-სამხრეთით, მესამე-შუა-გულში. იმათ დაიცვეს თავისი სამშობლო

ენა, თუმცა ეს ენა დროს განმავლობაში ადგილ-ადგილ განსხვავდა და დაჰშორდა დედა-ენას. იმათ დაიმარხეს აგრეთვე მამა-პაპური ყოფა-ცხოვრება და ზნეობა. იმათ დააწესეს აქ ქალაქები. შვითოეულმა ქალაქმა გაიჩინა საკუთარი განმგეობა, საკუთარი სჯული. ზოგს ჰმართავდნენ მეფენი, ზოგს თვით საზოგადოებისაგან ამორჩეულნი პირნი, ამასთანავე საერთო კავშირს ელლინები მჭიდროდ იცავდნენ. იმათ ჰქონდათ საზოგადო ტაძრები, სადაც დადებულს დროს ბერძნები იკრიფებოდნენ; იცოდნენ საერთო დღეობაები, სათამაშო წეს-დებულება. აქ დასდო პირველად საფუძველი ელლინურმა განათლებამ; მცირე-აზიის ელლინები ჰფლობდნენ მდიდრად შემკულს, ნაყოფიერს ბუნებას. იმათ წინ ედვათ ზღვა, გაბმული ურიცხვის კუნძულებით; უკან იმათ მეზობლად ცხოვრობდნენ მდიდარნი და მჭიდროდ დასახლებულნი აზიის ტომნი. როგორათაც იონიელები, აგრეთვე სხვა ბერძნები ადრე შეუდგნენ აღებ-მიცემობას ხმელეთით და ზღვით. უმთავრესი იმათი ქალაქები განითქვა შემძლეობით და სიმდიდრით. ქეთილ-დღეობამ და სიმდიდრემ ხალხი გაამრავლა და გაავრცელა. მთელი შავი-ზღვის პირი და უმეტესი ნაწილი სამუალო-ქვეყნის ზღვის კიდე ბერძნების კოლონიებით მოიფინა. იმათ შორის ყველაზე მეტად ალყავდნენ ზოკეა და მილეტი ¹⁾.

ჩვენის მხრით განსაკუთრებით ღირსია შენიშვნისა მილეტი. მილეტი მდებარებდა ძარის დასავლეთად, ლათმიკის ნავთ-სადგმელის მახლობლად. ის იყო იონიელების ფედერა-

¹⁾ Asie Mineure, II, 259 - 269.

ციაში ანუ კავშირში პირველი. მილეტმა გაიჩინა 60—100 სამხედრო გემი. ხელოვნობაში და ცხვრის ფარების გამრავლებაში ის დიდად დახლოვდა. თავისი მშვენიერი ხალიჩები და ქსოვილები მთელს მაშინელს ხმელეთზე გაავრცელა. მილეთი აღებ-მიცემობდა ერთის მხრით აზიის შუა-გულამდე, მეორეს მხრით ზიბრალტარის ბოლაზამდე. უმთავრესი ასპარეზი იმისის ვაჭრობისა იყო შავი-ზღვის პირი, სადაც მილეტის ვაჭრები თავისს ხელ-საქმეს ჰსცვლიდნენ ტყავებზე, მატულზე და მონებზე. ამისთვისაც აქ იყო უმეტესად გაბნეული კოლონიები, რომლებიც მე VI—VII საუკ. ძრისტეს შობის წინ დააფუძნეს იმ ადგილებში, სადაც წინად აღებ-მიცემობდნენ ფინიჯიელები. ამ კოლონიებში შესანიშნავნი არიან: ჰერაკლეა, სინოპი, ამისი, ქერასუნი, ტრაპიზონი, ფაზისი ანუ შოტი, დიოსკურია ანუ ისკურია ძოლხიდაში, მდესსი, მლვია, პანტიკაპეა, შანაგორია და ტენასი. მილეტშივე დასდო თავდა-პირველად ბერძნებს განათლებამ თავისი საფუძველი. მილეტელები იყვნენ: ფილოსოფოსები—თალესი, ანაქსიმანდრე და ანაქსიმენი, ისტორიკები—ჰეკატე და ძადმი, ორატორები—მსხინი, ასპაზი, არისტიდი. მილეტის მახლობლად იყო აშენებული ძველი ტადარი დიდიმეის აპპოლონისა, რომელსაც ჰყვანდა თავისი წინასწარ-მეტყველები და რომელიც დიდად პტივცემული იყო ბერძნებისაგან ¹⁾.

ამ დროდამ მცირე-აზიაში მითოლოგია და ზღაპარ-სი-

¹⁾ Исторія земледѣнія Риттера стр. 25. Voyage autour du Caucase Dubois de Montpèreux. I, 56 - 57. Всемирная исторія Шлоссера I, 228-235. Asie Mineure, II, 269-270.

ტყვაობა ჰკარგვენ თავისს თვისებას: სამეცნიერო საგნების გამოკვლევა, გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობა ვრცელდება. იკრიბება ძველი თქმულება და ცნობა სხვა და სხვა ქვეყნებზე, სხვა და სხვა ტომზე. ზანსაკუთრებითი ყურადღება მცირე-აზიაზეა მიქცეული. ¹⁾ შალესი, რომელიც 500 წლით ქრისტეს შობის წინ ცხოვრობდა, ასტრონომიას აფუძნებს, დედა-მიწის-თვისებას იკვლევს. იმისი მოწაფე, ანაქსიმანდრი გეოგრაფიულს ქარტას ჰხატავს ²⁾. შალესის თანამედროვე ჰეკატე ადგენს კაცობრიობის გენეალოგიას (შთამომავლობას) და გეოგრაფიულს ქვეყნის აღწერას. სკილლაქსი გამოგვიწერს საშუალო-ქვეყნის ზღვის მხარეებს, პროპონტიდს, პონტს-მექსინისას (შავს ზღვას) და Palus Méotide-ს ანუ აზოვის ზღვას, და ჰერკულესის სვეტებს იქით მდებარე ადგილებს. ³⁾ შმთაერესი მცირე-აზიის წარმომადგენელი არის ჰეროდოტე, რომელიც 484 წ. ქრისტეს შობის წინ ჰელიკარნასში იშვა და რომელმაც სიყმაწვილითვე თავისი თვისი მეცნიერებას შესწირა. ჰეროდოტემ შეადგინა ცხრა ისტორიული წიგნი, რომლისთვისაც იმას ისტორიის მამა დაერქვა და რომელიც აღტაცებით მიიღო მთელმა საბერძნეთმა. ათინამ დაჰსაჩუქრა ის ათის ტალანტით (ათას სამასის მანეთით). ჰეროდოტეს საგნად აქვს სპარსეთის ბრძოლა საბერძნეთთან, მაგრამ თავისის თხზულების შესავალში ის გამოგვიხატავს თვით ცხოვრებას სპარსეთისას, მიდიისას, მეგიპტისას და სხვა ტომებისას. ჰეროდოტე არის უკეთესი და

¹⁾ Asie Mineure, II, 773.

²⁾ Исторія землєвѣд. стр. 44.

³⁾ Asie Mineure, II p. 274—277.

მართლ-მოუბარი ასე, რომ აქამომდე ის მაგალითად გვყავს. ზასაკვირველიც არ ჰრის, რომ ის ასე განვითარებულა: იმან ზედ-მიწევნით იცის თავისი სამშობლო მცირე-აზია. იმას საფუძვლიანად გამოუკვლევია სპარსეთი და იმისი ყოფა-ცხოვრება თვით სპარსეთის მეცნიერების შემწეობით; ბაბილონის ტაძრების არხივები კარგად გაუშინჯავს. იმას მიმოუვლია შავი-ზღვის მხარეები ხერსონესამდე (ახლანდელი ყირიმი) და პიმპერიის ბოსფორამდე, რომელიც აზოვის ზღვის შესავალს შეადგენს; მიმოუხილავს შიზანტია და უპირველესი ალებმიმცემი ქალაქები, რომელნიც შავ-ზღვაზე მდებარებენ — სანოპი, შაზისი და სხ. პონტის მხარეში იმას შემოუკრებია გეოგრაფიული ცნობა აღმოსავლეთის შეროპის დიდრონს მდინარეებზე — ღუნაიაზე, დნესტრზე, დნეპრზე, დონზე, იქნება მოლგაზედაც და შორეულს მხარეებზე, რომლებზედაც ჰეროდოტეს დრომდე ბერძნებმა სულ არა იცოდნენ რა ჰეროდოტეს თხზულება ნათლად გვიჩვენებს, რომ იმისი დროს მცირე-აზია წარმატებაში ყოფილა. აღარა ვხედავთ იმ ყმაწვილურს უმეცრებას, რომელიც ჰომეროს დროს და შემდეგ მოვიხსენეთ; დედა-მიწას, იმათ აზრში, აღარა აქვს პტყელი ფორმა, რომელსაც სვეტების შემწეობით ცის სამყარო დაებჯინება; ოკეანე აღარ არის მდინარე, რომელიც მთელს ქვეყანას გარეშე უვლის; ოკეანედამ აღარ გამომდინარებენ ზღვები და მდინარეები. ქვეყანა აღარ იყოფა ორ ნაწილად, არამედ შეადგენს მთელს ხმელეთს. საზღვრებს მაშინდელის ხმელეთისას შეადგენდნენ თვით ბუნებითი წყლის შემცველი ადგილები: დასავლეთით ჰერკულესის ბოლაზი, შემდეგ საშუალო-ქვეყნის ზღვა, პონტი მექსინისა, შაზი, ქასპიის ზღვა,

და სხ. ჰეროდოტე ჩრდილო ნაწილს იხსენიებს *ჰეროპად*,
სამხრეთს *ნილოსამდე-აზიად*, იმას იქით დასავლეთისკენ —
ლიდიად ¹⁾. *მცირე-აზია*, ჰეროდოტეს სიტყვით, არის ნახე-
ვარ — კუნძული, რომელსაც *ჰაზღერავს*, ერთის მხრით — *შაზი*,
(*პოლხიდაში*), მეორეს მხრით — *ნავთ-საყუდელი მირიანდრიკი*,
ახლანდელი *სკანდერუნი*, ჩრდილოეთით — *პონტი* და *პრო-*
პონტიდი, დასავლეთით — *მეგის ზღვა*... ბევრით ჰეროდოტეს
უწინ *შავ-ზღვას* ერქვა *Αζεισος Ποντος* (სტუმართ არა — მოყვა-
რე) მასუკან *Εβζεισος Ποντος* (სტუმართ — მოყვარე). ეს მეორე
სახელი დაურქმევიათ მიღებულებს, რომელნიც აქ უშიშრად
ჰცურავდნენ. მივიანეს აზრით *Αζεισος* წარმომდგარა ასკენაზით,
რომელიც ძველად *ჰნიშნავდა* *მცირე-აზიის* ნაწილს, სადაც
დასახლებულან ფრიგიელები, განთქმული ტომი, რომელსაც
მოსე მოიხსენებს (ღაბ. X, 3). ჰეროდოტე დაწვრილებით
გვიამბობს, რა სიფრცე ჰქონდა *პონტს*, რა გზით დაიარებო-
დბნენ აქ ნაევები. *პონტის* შესავლიდამ *შაზამდე* ცხრა დღეს
თურმე უნდებოდნენ; *პონტს* უერთდებოდა ვრცელი „*ტბა*“
Palus Meotide (ანუ დედა-*პონტისა*). *პონტს* და *პროპონ-*
ტიდს აკავშირებდა *ბოსფორის ბოლაზი*, რომელსაც 120
სტადია ჰქონდა სიგძე; ხოლო *პროპონტიდი* დაკავშირებული
იყო *მეგის ზღვასთან* ჰელღესპონტეს ბოლაზით. ²⁾

ჰეროდოტეს თქმულებით *მცირე-აზიაში* ცხოვრობდა
სხვა და სხვა ოც და ათი ტომი. იმის დროს ეს მხარე ეპ-
ყრათ სპარსებს, რომელთაც ის დაეყოთ სასატრაპოებად ანუ,
ჩვენებურად ვთქვათ, საერისთავოებად. შევლა სასატრაპოს

1) *Исторія земледѣд.* стр. 17, 46, 48.

2) *Asie Mineure*, II p. 18, 19. n. 3, 270, 271, 290, 291.

ჭეროდოტე დაწერილებით აღნიშნავს ¹⁾). ზოგი სასატრაპო ისე ვრცელი იყო, რომ დიდ სახელმწიფოს უდრიდა. ისინი სპარსეთს ხარკად აძლევდნენ უფრო მიწის მოსავალს: ცხენებს, ცხვრებს, ნაყოფს, ქსოვილს და სხვათა შორის მონებს. მსერქსის სპა, როდესაც ის საბერძნეთზე გაეღაშქრა, 29 ტომისაგანი იყო შემდგარი. მეთოთეულს იმათაგანს ჰეროდოტე წარმოგვიდგენს საკუთარის ტან-საცმელით, საკუთარის სამხედრო იარაღით და ჩვეულებით ²⁾).

არ შეიძლება აქ უყურადღებოდ დავტოვოთ ჰეროდოტეს თქმულება სპარსეთზე, რომელიც იმის დროს სწავლით მალლა მდგარა. სპარსებს ჰქონდათ საკუთარი მათიანე, რომელიც შეიცავდა შესანიშნავს აღწერას სხვა და სხვა ქვეყნებზე, სხვა და სხვა ტომებზე. ჰეროდოტე არქმევს იმას Λογίαι; იქილამ გამოუკრებია იმას თავისი ცნობა საშუალო და წინააზიის მხარეზე. მეთოთეული სპარსეთის ქვეშე-ვრდომი ტომი და ხარკი, რომელიც ამ ტომს შეჰქონდა, სახარკო სიაში იყო აღრიცხული. სპარსები ხმარობდნენ სპილენძზე, ქვის ფიქალზე ანუ ფიცარზე ამოჭრილს ლანდქარტებს, ლანდქარტებზე იყო ნაჩვენები დედა-მიწა, ზღვები, მდინარეები, ქალაქები და შარა-გზები. ჰეროდოტეს ლანდქარტები ხმარებაში იყო თვით საბერძნეთში. არ ვიცით ვისგან არის შემოღებული ლანდქარტები. რიტტერის ფიქრით, ეს საქმე ბერძნების საქმე არ არის, „რადგანაც ბერძნებზე ბევრით წინ ის გავრცელებული იყო კოლხიდელებში, რომელთაც ძველად თავიანთ წინა-პართაგან ესწავლათ ფიცარზე გამოხატვა ხმელეთის

¹⁾ Asie Mineure, II. 194.

²⁾ Ист. землевѣд. стр. 49,50.

და ზღვის გზებისა თავისის მოგზაურობის შესამსუბუქებლად და რომელიც ამ ფიცარს ჯერ ქვისას ხმარობდნენ, მასუკან ხისას“. სპარსეთს გზები ჰქონდა ჩინებული, ჰეროდოტე ამბობს, რომ პრისტაგორის სპილენძის ფიცარზე ნაჩვენები იყო სამეფო გზები სახელმწიფო სადგომიდან სახელმწიფო სადგომამდე, გაჭრილი და დაყოფილი სტანციებად. სტანციებში ცხოვრობდნენ მხედრები და ამ მხედრებს დაჰქონდათ მმართველობის მიწერ-მოწერა და ბძანება. ზზის სიერცეს ანგარიშობდნენ ფარსანგებით. თვითო ფარსანგი შეადგენდა 30 მლიმპიის სტადიას ანუ $\frac{3}{4}$ საგეოგრაფო მილს ¹⁾).

ზევით მოვიხსენეთ სპარსეთის სასატრაპოები მცირე-აზიაში. მეხუთე სასატრაპოს შეადგენდა აქ მთა-ადგილი მხარე, რომელიც მდებარებდა თერმიდონსა და ძოლხიდას შუა, სადაც ცივს ღელეებში და შეუვალს ადგილებში, ჰეროდოტეს თქმით, სახლობდნენ მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსუნოხები და მარესები. ხუთივე ეს ტომი სპარსეთს აძლევდა ხარკად სამასს ტალანტს ²⁾. ისინი ხმარობდნენ ერთ-გვარს სამხედრო იარაღს და ტანსაცმელს. სჩანს, იტყვის შივიანე, იმათ ჰქონდათ ერთი შთამოქაველობა და ერთის შტოდამ წარმომდგარი ენები. ამათ თავზე ეხურათ ხის ჩაჩქანი; ისინი ხმარობდნენ მოკლეს და ვიწრო ტყავის ფარს, რომლითაც მტერს იგერებდნენ; იმათ ხელში ეჭირათ მოკლე გძელ-რკინიანი შუბი ³⁾. ჩვენ კიდევცა ვთქვიით, რომ ეს ტომები, ძველის მწერლების აზრით, ქართველ ნათესაობას შეადგენ-

¹⁾ Исторія землевѣд. стр. 50—53.

²⁾ Asie Mineure, II p. 295.

³⁾ Ibid p. 305.

დნენ. ძოლხიდელებზე იმათი აზრი სხვა იყო: ისინი კოლხიდელებს ეგვიპტელებად ჰხადიდნენ. ეს პირველად უთქვამს ჰეროდოტეს. „მე გამოვჰკითხეო ამაზე კოლხიდელებსაც და ეგვიპტელებსაც, ორნივე ამ აზრისა არიანო. ეგვიპტელები იტყვიანო, რომ კოლხიდელები შთამომავლობენო იმ ეგვიპტელების კოლონიისაგან, რომელიც სეზოსტრისს დაუსახლება ძოლხიდაში. ამას ამტკიცებსო იმათი შავი ფერი, ხუჭუჭი თმა და წინა-დაცვეთა, რომელიც ჩვეულებად აქეთო კოლხიდელებს, ეგვიპტელებს და ეფიოპიელებს, და აგრეთვე ერთგვარი სელის მოყვანა და შემუშავება როგორც ერთის ტომისაგან, აგრეთვე მეორისაგან“. აპოლოლონი როდოსელი, რომელიც 200 წლით ძრისტეს შობის წინ ცხოვრობდა, სწერს: „პირველის ადამიანის სამშობლოდამ, ეგვიპტიდამ, გავიდა მრავალ-რიცხვის სპით განჩინებული მეომარი (სეზოსტრისი), რომელმაც ყველა ადგილებში დააფუძნა მრავალი ქალაქი: ამათ შორის ზოგი გაუქმებულია და დავიწყებული, ზოგი კი ამდენის საუკუნის შემდეგ ახლაც ჰყვავის. ამ უკანასკნელთაგანი არის ძა ძოლხიდაში. ძოლხიდის მცხოვრებნი მომდინარებენ იმ მხედართაგან, რომელნიც აქ დაუსახლება ეგვიპტის გმირს. ისინი ხმარობენ თავიანთ წინაპართაგან მიღებულს ფიცრებს, რომლებზედაც გამოჭრილია მიჯნები მიწისა და ზღვისა, შარა-გზები და მცირე გზები. ეს ფიცრები მსახურებენ იმათ მგზავრობაში.“ დიოდორეც (1 საუკ. ძრ. შობ. წინ.) იტყვის: „სეზოსტრისი გავიდა ბანგს, გაიარა მთელი ინდოეთი, მივიდა აღმოსავლეთ ოკეანემდე; მასუკან როდესაც ჩრდილოეთით დაბრუნდა, იმან დაიმონავე სკვითია ტანაისის მდინარემდე, რომელიც აზიას და ევროპას ჰყოფს.

იტყვიან, ვითომც იმ ეგვიპტელებთაგან, რომელნიც სეზოსტრისს დაუსახლებია Palus Mèotis-დის გარეშემო, წარმოდგარან ქოლხიდის ტომნი; ამის საბუთად მოჰყავთ წინა-დაცვეთა მამრობითის სქესის ყმაწვილებისა, წინა-დაცვეთა, რომელიც ჩვეულებად აქვთ როგორათაც მგვიპეტს, აგრეთვე ყველა მგვიპეტის კოლონიებს და ურბებს ¹⁾.

ამ აზრს წარჩინებული ბერმანიის გეოგრაფი რიტტერი სრულებით არღვევს. ის სწერს: „ძველადვე, არგონავტების დროს, ბერძნები მიისწრაფოდნენ ქოლხიდაში, სადაც ეძებდნენ ოქროს რუნს. იმათი პოეტური და ზღაპარ-სიტყვური თქმულება შეიცავს შესანიშნავს ისტორიულს ფაქტსა: ის გვიჩვენებს სააღებ-მიცემო დამოკიდებულებას საბერძნეთისას აღმოსავლეთთან, უახლოესის ქოლხიდის გზით, ბერძნები უწოდდნენ კოლხიდელებს, ესე იგი ქართველებს, როგორც მრავალს სხვა ტომს, ბარბაროსებად, თუმცა ისინი სრულებით არ იყვნენ ბარბაროსები; ყოვლისფრით სჩანს, რომ კოლხიდელები შეადგენდნენ ძველს განათლებულს ხალხს, რომლის შთამომავლობაზედაც არა ვიცითრა და თვით არგონავტების დროდამ ბერძნები ცდილობდნენ დამყარებულიყვნენ ამ ხალხის მდინარეზე, შაზზე. მართალია, ეგვიპტელნი ამტკიცებდნენ, ვითომც კოლხიდელები შეადგენდნენ იმათ კოლონიას, რომელიც შაზზე დასახლებულა სეზოსტრისის დროს. თვით ჰეროდოტეს მოჰყავს ამ აზრის დასამოწმებლად სუსტი საბუთი.... ისინი იყვნენ ინდოელების შთამომავალნი; მაგრამ სწორედ არ ვიცით, ქოლხიდაში თვითონ

¹⁾ Ethnogenie Caucasienne, p. 126, 130, 157.

დასახლებულან, თუ როგორც მითციგი ფიქრობს, გადმოსახლებულნი არიან სეზოსტრიდებისაგან მეგვიპტით. ლაზები და ქართველები ეკუთვნიან ინდო-ევროპიულს ტომს, როგორათაც ეს დაამტკიცა როზენმა თავისს ძვეკაზიის ენების გამოძიებაში. ჩვენის აზრით, კოლხიდელები შეადგენენ უკანასკნელს კოლონიას ძველის კოლონიებისას, რომელნიც ჰეროდოტეზე ბევრით წინ გამოსულან ზემო-ინდოეთიდან, ანუ ბაქტრიიდან და გავრცელებულან მქსის მდინარის (ჰიგონის) სათაფიდან ქასპიის ზღვისკენ, არაქსისკენ შაზამდე, რომელიც პონტის ზღვაზე მდებარებს. კოლხიდელებს უმგზავრიათ იმავე გზით, რომელსაც რომაელების დროს მისდევდნენ სერები (აბრაშუმის მოვაჭრენი), პართიელების ქვეყნის საშუალო და რომლითაც შემდეგ ბუხარის ვაჭრები და ახლა ინდოეთის ბანიანები ასტრახანს დადიან. იმათი გზა იღო სამარყანზე, ორსავე ბაქტრიაზე-ზემოდ მქსის მდინარეზე, ქვემოდ—ზღვის პირად. იმ მინდერებში, სადაც ახლა ცხოვრობენ ბუხარელები, კირგიზები, კალმიკები და ყაზახები, ჰეროდოტე, ასახელებს სხვა და სხვა ტომებს, იმათ-შორის კოლხიდელებს აზოვის ზღვის მახლობლად... ჰეროდოტეს სიტყვით, კოლხიდელების ქვეყანა თვით ტანაისამდე მდებარებდა ¹⁾“.

¹⁾ История землед. стр. 53, 54.

III

ქავკაზია. — იმისი გეოლოგიური ისტორია. — სხვა და სხვა თქმუ-
ლება წარღვნაზე. — ეს თქმულება რას იკავშირებს. — საიღამ წარმოსდგა
ლექსი ქავკაზია. — ამ ლექსის ისტორია.

თუ რომ მკითხველი მოიგონებს „საქართველოს“ მიმო-
ხილვა ჩვენ ვიწყებთ გეოლოგიით და ენით. ჩვენ ვთქვით
რომ გეოლოგია და ენა შეადგენენ უპირველესს და უმთავ-
რესს წყაროს ძველის ცხოვრებისას. გეოლოგიით და ენის
მოწმობით ჩვენ დაფაქტუვით, რომ ინდო-ევროპიელები,
სემიტელები და თურანელები გაჩენილან საშუალო-აზიაში,
იქ, სადაც დედა-მიწა სხვა ადგილებზე მომატებულად აბურ-
თებულია. ჩვენ გამოვიკვლიეთ, რომ აქედამ ისინი სხვა და
სხვა დროს, სხვა და სხვა გზით გამგზავრებულან ევროპის-
კენ, ინდოეთისკენ, მცირე-აზიისკენ, და სადაც იმათ მოგზა-
ურობაში უბინადრნიათ, იქ თავიანთი კვალი დაუტევებიათ.
შემდეგ გვქონდა საუბარი განსაკუთრებით მცირე-აზიაზე,
სადაც შემოგროვილან ორის მოდგმის შთამომავალნი: ჩვენ
ვაჩვენებთ, ვინ იყვნენ იმათში ინდო-ევროპიელნი და ვინ-არა-
მიელნი. ამ ტომთ გროვაში ჩვენ ვაფარჩიებთ სომხის მოგდმაც
და ქართველის მოდგმაც ნისლით გარემოცული. შარდა ამი-
სა ევროპიული განათლების საფუძველი მცირე-აზიაშივე
შეენიშნეთ... ახლა ჩვენ მხარეს, ქავკაზიას უნდა მივყუთ
ხელი: უნდა გამოვხატოთ, გეოლოგიური გამოკვლევა რას
გვიამბობს იმის აგებულებაზე, იმის ისტორიაზე, საიღამ წარ-

მომდგარა თვით სახელი ძავეკაზია, სულ ძველად რა ტომს ჰქონია დროებითი ბინადრობა ძავეკაზიაში ანუ იმისს არე-მარეში, რა კვალი დარჩენილა იმისი აქამომდე ჩვენ მხარეში და თვით ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაში.

ზემოდ ვთქვით, რომ გეოლოგია ახალი მეცნიერებაა; მაგრამ ისე ახალი არა, რომ გუშინდელი ან დღევანდელი იყოს, თუმცა იმისი მჯიდროდ დამფუძნებელი ანგლიელი ლაიელი ახლაც ცოცხალია. ჩვენ დროს მეროპა, აზია, ამერიკა, მეტადრე მეროპა თითქმის ზედ-მიწევნით არის გამოძიებული. ძავეკაზიის მხარის გეოლოგია ახლა მყარდება. ძავეკაზია ამ მხრით გაკვრით მოუხსენებია წარჩინებულს ზუმბოლტს; გაკვრითვე შეჰხებიან იმას პარროტი, ჭუპფერი, ბერი და ლუბუა-დე-მონჰერე. ამათში ყველაზე მეტად და საფუძვლიანად გამოუკვლევია ძავეკაზიის გეოლოგიური აგებულება, როგორათაც საზოგადოდ ჩვენი მხარე, ლუბუას, რომელსაც ძავეკაზია მიმოუვლია 1830 წელს და უმეტესი ნაწილი თავისის Voyage autour du Caucase (ექვსი წიგნი ძვირფასის ატლასით) საქართველოს აღწერისთვის შეუწირავს, და რომელსაც ხშირად შევხვდებით ჩვენს თხზულებაში. ძავეკაზიის გეოლოგიას აფუძნებს აკადემიკი აბიხი. აბიხი თითქმის ოცი წელიწადია რაც ამ საქმეს შეუდგა და წარმატებაც მისცა გეოლოგიას. იმისი გეოლოგიური სტატიები გაბნეულია აქა-იქ ბერმანის ჟურნალებში, მაგრამ საუბედოდ ის სწერს ნემეცურად მძიმეს და ძნელ-გასაგონის ენით. 1862 წელში რუსის პროფესსორმა შხუროვსკიმ ჩვენ დიდად დაგვაფალა: იმან შემოჰკრიბა რაც რომ მეცნიერებას და მეტადრე აბიხს უთქვამთ ძავეკაზიაზე და Русскій Вѣстникъ-ში და-

ბეჭდა 1866 წ. მეშვიდე წიგნში Записокъ Кавказ. Отд. Русс. Геогр. Общ. ამ საგანს გამოიკვლევს აგრეთვე სალასკის სტატია Очеркъ орографіи и геологіи Кавказа.

ძვეკაზიად უწოდებენ იმ ვრცელს მთის ზურგს, რომელიც იწყობა ტამანის ნახევარ-კუნძულით ანუ შავის ზღვით და მიემართება რა სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, სწყდება აფშერონის ნახევარ-კუნძულით ქასპიის ზღვაზე. ძვეკაზია იყო ფართად: პირველია ზემო-ძვეკაზია, რომელიც შედგენს უმთავრესს მთის ზურგს და რომლის სიგძეც არის 1000 ვერსამდეც და სიგანე 200 ვერსამდე; მეორეა — ქვემო ანუ მცირე — ძვეკაზია, რომელიც პირველთან შეკავშირებულია მესხეთის მთით და საქართველო-იმერეთის მთით. ზემო — ძვეკაზია მისდევს ერთს გაყოლებას, თუმცა ეს გაყოლება გაბრუნდებული წრეა ამ წრეზე უმაღლესს ქედებად ირიცხებიან მლბრუსი (18,523 ფ.), უსახელო-მთა (16,941 ფ.) და შაზიბეგი ანუ მყინვარი (16,523 ფ.) შაზიბეგი მლბრუსზე დაბალია 1969 ფუტით ¹⁾. მცირე — ძვეკაზია წარმოადგენს ორ-გვარს სისტემას: ერთია შერანგი, რომელიც მისდევს სამხრეთ — დასავლეთის გაყოლებას, მეორეა ლიხი, რომელიც აღმოსავლეთით დასავლეთს მიემართება. მცირე-ძვეკაზიის სისტემას ეკუთვნის პარატის მთა, რომელიც მდებარებს მრეენის გუბერნიაში და სიმაღლით მხოლოდ მლბრუსზე და უსახელო-მთაზე დაბალია. მცირე-ძვეკაზიასვე ერთვის თავის მთა, რომელიც მცირე-აზიის მიმოხილვაში მოვიხსენეთ. თავის უკავშირდება ზიმაღლის მთა ინდოეთში.

¹⁾ Русскій Вѣстникъ 1862, № 3, стр. 76, 85, Зап. Кав. отд. Русск. Геогр. Общ. VII, стр. 11.

საზოგადოდ მომატებული ნაწილი ქაეკაზიის ზურგისათვის
თავის გაყოლებაზე ყოველთვის დაგვირგვინებულია თოვლის
ფარდით: აქ სამუდამო თოვლის წრე ძვეს 11000 ფუტზე.
ეს წრე ეკვატორის წრეზე 5000 ფუტით დაბლაა. პლპის
მთებში ისა ძვეს 8200 ფუტზე, პირენეის მთაში 8400 ფუტზე.
მიზნები ამ განსხვავებისა ის არის, რომ თუმცა საზოგადოდ
დასავლეთი მხარე უფრო თბილია, მაგრამ იქ ზაფხული
ატლანტიკის მახლობლად ისე ცხელი არ არის, როგორათაც
ქაეკაზიაში. ქაეკაზიის ზურგი, მრავალს ადგილს, ყველა
მხრით დაგლეჯილია ხეობებით და გზას აძლევს მდი-
ნარეებს, რომელნიც მაღალის მთების სამუდამო თოვლით
იკვებებიან და რამდენადაც სათავეებს ჰშორდებიან, იმდენად
ხეობებს აგანიერებენ და სულ ბოლოს ამინდვრებენ ¹⁾.

მისაც კი ოდესმე ქაეკაზიის ზურგზე უმგზავრნია, ის
არას დროს არ დაივიწყებს იმ გასაოცარს სახილველს, რო-
მელსაც იმას თვალ წინ წარმოუდგენს ქვე-მდებარე ხმელეთი.
ამ სახილველს მიემსგავსება, ისიც სუსტად, აღელვების დროს
ზღვა, როდესაც იმას მრისხანე უხილავი ძალა ქვესკნელით
აზვირთებს, როდესაც მთელი ზღვა მთებად გადაქცეულია,
ერთი ზვირთი მეორეს ეჯახება, ერთი მეორეზე მაღლა აღის.
ამ გვარია ქაეკაზიის ზურგი შავის ზღვიდამ მოყოლებული
ქასპიის ზღვამდე: ის მთლად აზვირთებულია სხვა და სხვა
გვარის მთით. უკედ ვთქვათ, ის არის უსაზღვროდ აშფოთე-
ბული ოკეანი, რომელიც ხან ღრუბლებამდე მიილტვის, ხან
უფსკრულამდე ჩაეჯახება. ცხადად გრძნობთ, რომ ოდესმე აქ
საზარელი ბრძოლა ჰქონიათ ხმელეთის კანს და ქვესკნელის

¹⁾ Русск. Вѣст. 1862 N 3 стр. 76—77, 81—83, 87—88.

ძალას, რომელსაც ის შემდეგ დაუძლევია, აუხეთქია, აუბურთებია და დაუსერავს, ერთი—ერთმანეთზე არეე-დარევიტ მიუყრია. თუმცა ქაევკაზიის ქვეყნების მთები პირველის უხე-ღულობით ნამდვილს ხაოსს წარმოადგენენ, მაგრამ როდესაც აბიხმა გეოლოგიის შემწეობით ისინი გაჩხრიკა და გამოიკვლია, მაშინ იმან ამ ხაოსში ჰპოვა ოთხი უმთავრესი სისტემა, რომელიც შეადგენს მთელის ქაევკაზიის საფუძველს, ესე იგი, ოთხივე სისტემა გვიჩვენებს ოთხ-გვარს გაყოლებას, რომელსაც მთები მისდევენ. აბიხის გამოკვლევით აქაური მთები მიემართება: ზოგი—დასავლეთით აღმოსავლეთისკენ, ზოგი—სამხრეთ—აღმოსავლეთით ჩრდილო—დასავლეთისკენ, ზოგი სამხრეთ—დასავლეთით ჩრდილო—აღმოსავლეთისკენ და ზოგი ჩრდილოეთით სამხრეთისკენ. უმთავრესი მთები ქაევკაზიისა ისინი არიან, რომელნიც მისდევენ დასავლეთით აღმოსავლეთის მხარეს. როდესაც ეს სხვა და სხვა მხარის მიმართულება, რომელიც ქვესკნელის ძალის მოძრაობით მომხდარა, ერთი—მეორეს შეჰხვედრიან, მაშინ გაჩენილა ხეობები, სადაც მდინარეებს გზა მისცემია. ჩრდილო—აღმოსავლეთის აბურთება ქაევკაზიის ზურგისა ამითია შესანიშნავი, რომ ისა და საშუალო-აზიის ზურგები ერთს დროს აღმართულან. ¹⁾ ახლა ეჭვი აღარ არის, რომ ქაევკაზიის მხარეები ქვესკნელის ცეცხლის მოქმედებით არიან ამართულნი. მაგრამ როდის მომხდარა ესა? რომელ ეპოქებს უნდა მივაწეროდ დედა-მიწის ისტორიაში ეს მრავალ-ჯერ განმეორებული ცვლილება? ეს საგანი საფუძვლიანად გამოუკვლევია მხოლოდ აბიხს.—ახლანდელის აზრით მთელი დედა-მიწის კანი

¹⁾ Рус. Вѣст. 1862. №3. стр. 91, 95.

შემდგარია ცამეტის ფორმაციით. ფორმაცია არის საზოგადოდ ის გროვა შენივთებათა, რომელნიც არიან წყლის თუ ცეცხლის ნაწარმოებნი, რომელნიც ერთი მეორესთან სრულებით ისე განსხვავდებიან, რომ თვითოეული იმათაგანი ცალ—ცალკე ეპოქას შეადგენს. თვითოეულს ფორმაციას თავისი სახელ-წოდება აქვს. არც ერთ მხარეში არ იპოვება ერთად ყველა ცამეტი ფორმაცია; თვითოეული მხარე შემდგარი რამდენისამე ფორმაციით. ძვეკაზის შენივთებულობა, აბიხის გამოძიებით, რვა ფორმაციით ¹⁾. აქ მეშვიდე ფორმაცია, ანუ იურის ფორმაცია უძველესს ფორმაციად მიითვლება. ის ამოხეთქილა ყველაზე ადრე. ეს შემთხვევა მიეწერება იმ ცელილებას, რომელსაც დაუარსებია ძვეკაზის ზურგი და რამდენსამე ათას ფუტზე აუბურთებია. ლუბუას აზრით ის არის ნაწარმოები მსხვილ—მარცვლოვანის გრანიტისა, რომელიც თვითონ ცეცხლის ნაწარმოებია და შეადგენს უძველესს ფორმაციას; გრანიტია საძირკველი ძვეკაზის ზურგისა მობრუსსა და მყინვარეს შორის, აგრეთვე მესხეთისა და საქართველო—იმერეთის მთისა ²⁾. შემდეგ ძვეკაზის აბურთებისა იურის ფორმაციით იმ ზღვებმა, რომელნიც აქეთ და იქით სცემდნენ იმის ძირს, დროს განმავალობაში დაჰბადეს ცარცის (МЪЛОВАЯ) ფორმაცია, რომელიც აქ დიდად გავრცელებულია და ძვეკაზის იქით და აქეთ განსხვავებულებულია. საქართველოსა და სომხეთის მთებში ეს ფორმაცია არის ნაწარმოები წყლისა და ცეცხლისა. ჩრდილო—ძვეკაზიაში ამ ფორმაციის განმავალობაში მშვიდობიანობა ჰსუფევდა; არა ცელი-

¹⁾ Русск. Вѣст. 1862, № 4, стр. 693, 694.

²⁾ Тамъ же, № 3, стр. 103; № 4, стр 699..

ლება ცეცხლის მოძრაობით არა მომხდარა რა. აქ ეს ფორ-
მაცია გავრცელებულა მღბრუსით ძასპიის ზღვამდე და შეი-
ცავს მრავალს გაქვავებულს ძველს მცენარეს და ცხოველს,
ამ ეპოქაში ძავკაზიის ზურგს უფრო აუწევია; ის მდგარა ვრცელ
კედლად ჩრდილოსა და სამხრეთს ზღვებს შუა ¹⁾. უკანას-
კნელი ფორმაცია იყოფა სამ ნაწილად; უძველესი იმათში
არის ეოცენისა, საშუალო — მიოცენისა, უკანასკნელი ანუ
ხუთ ახალი პლიოცენისა. მიოცენის ეპოქის გაქვავებული
ლოკოკინები ძალიან მცირედ მიემსგავსებიან ახლანდელებს,
მიოცენისა — ზოგიერთი ახლაც ცხოვრობს, პლიოცენისა —
მომატებული ნაწილი ჩვენს დროს იბოვება ²⁾. ჩვენ მხარეში
ეს ფორმაცია შესანიშნავი ამითია, რომ იმას გაუჩენია ქვის
მარილი, რომელიც მომატებულად გავრცელებულა სომ-
ხეთში, ესე იგი ნახიჩევანის მახლობლად, ატლპში, ძალის-
მანში და სხვაგან ³⁾, ამ ფორმაციის განმავლობაში ზღვას
დიდი სივრცე ჰქონია: მოყოლებული შავის-ზღვის დასავლე-
თის პირით, მარმარილოსა და მგეის ზღვის პირით, იმას
ჰქერია მთელი ეს სივრცე; ის სცემდა მთელს ძავკაზიის ქედს,
უმალღესის ვაკე — მალღობების გარდა და აერთებდა ძასპიის
ზღვას არალის ზღვასთან. ამ ფორმაციას შესდგომია დილოუვიის
ეპოქა (*diluvium* წარღვნა), რომელიც ძავკაზიის მხარეების-
თვის ძალიან აშფოთებული ეპოქა ყოფილა: იმას დაუტევე-
ბია დიად ვრცელი ფორმაცია, ესე იგი დიდ — ძალი კონგლო-
მერატების წყობა. კონგლომერატი ჰნიშნავს (con ერთად

1) Русск. Вѣст. 1862, № 4, 700 — 701.

2) Основныя начала геологii Лийеля, т. II, стр. 455, 458, 462.

3) Русск. Вѣст. 1862, № 4, стр. 702 — 703.

glomero შენივთება) წყლის მოქმედებით შემრგვალებულს სხვა და სხვა მოდგმის ქვებს, რომელნიც ერთი მეორეს შეკლულებიან. როდესაც ეს მასსები გარეთ ამოხეთქილა, მაშინ იმათ გაუმსიათ ფრცვლი მთის ლელეები და დიდ—მინდვრებად გადაუქცევიათ. იმ დროს გაჩენილა ახლანდელი დიდ—მშვენიერი ვაკეები შურაგელისა, ჯაეახეთისა, ლორისა, მაღალი მთა—მინდვრები შარაბალისა, აღმანგანისა და ალაგეზისა. იმ დროს მისცემია ძავეკაზიას ის სიმაღლე და ის თვისება, რომელსაც ახლა ის წარმოადგენს. იმ დროს ამართულა უშველებელი მთები—მყინვარი, მლობრუსი, შაზის—მთა და სხვები. იმ დროს მაღალ—მთებში გახსნილა ვულკანები ანუ კრატერები (crater დიდი ჯამი ანუ ქვაბი), საილამაც დაწყებულა ცეცხლისა და ლავის ანუ გამდნარის ქვების დენა ¹⁾. შმთაერესს ვულკანებად მიითვლება ძავეკაზიის ჩრდილოეთით მლობრუსი, მყინვარი, შელთრაქი, სამხრეთით—შელი ანუ ბუდავა. მცირე—ძავეკაზიაში და საზოგადოდ სომხეთში ვულკანები უზომოდ არის გაფრცვლებული; იმათ შორის არიან პარატი, ალაგეზი და სხვები ²⁾. ახლა ვულკანები დახშულია; მაგრამ ცეცხლის მოძრაობა არ შეწყვეტილა: ამას გვიმტკიცებს ცხელის—წყლის დენა მიწის გულიდამ, რომელიც აქ მრავალია, თვით ცეცხლის დენა ბაქოს გუბერნიაში და მიწის—ძერა, რომელიც დროითი—დრო არყევს ჩვენს დედა-მიწას და რომელმაც სხვათა შორის 1840 წ. პარატის მთის კრატერი გახსნა და მდიდარი სო-

¹⁾ Русс. Вѣст. 1862 № 4, стр. 705 - 707.

²⁾ Тамъ же, № 3, стр. 101 - 103. Записки Кавк. отд. геогр. общ. кн. VII стр. 109, 110.

ფელი ახური ჩანთქა და 1859 წ. ქალაქი შამახია თითქმის
სულ დაანგრია ¹⁾. რალა ეჭვი უნდა, რომ ზემოდ-ჩვენებულს
ცვლილებას თვით ჩრდილო—ზღვის მდგომარეობის ცვლი-
ლებაც უნდა შესდგენიყო. ჯერ კაი-ხანი შაერთებულნი
იყვენენ შავი ზღვა, ქასპიის ზღვა და არალის ზღვა. ბეო-
ლოგიურის ენით ვთქვათ დიდი ხანიც არ არის გასული, რაც
ისინი გაერთებულან. ამისი ნიშნები ჩვეულებრივის თვალის-
თვის ახლაც ცხადია. ასტრახანისა და ქავკაზიის ვრცელი ვა-
კეები ზღვის გამშრალს ძირს წარმოადგენენ. აქ ხშირია იმ
მოდგმის ლოკოკინები, რომელნიც ახლანდელის ქასპიის
ზღვის ლოკოკინებში არ გაირჩევიან. ქასპიის მხარის მიმო-
ხილვაში მიხვალდს შეუნიშნავს, რომ იმის გარეშე—ადგი-
ლები ახლაც ცვლილებაშია: ქვესკნელი ძალა ქასპიის პირს
ზოგან აბურთებს, ზოგან ადაბლებს. ეს არის მიზეზი, რომ
ბალხანის ყურე და მთელი აღმოსავლეთის ნაპირი ასტრა-
ხადამდე აწეულა ასე, რომ მდინარე ამურ-ღარია, ანუ ოქ-
სუსი, რომელიც ბალხანის ყურეში ჩადიოდა, ტრუხმენის
ველის აწევით აღმოსავლეთისკენ მიმართულა და ახლა არა-
ლის ზღვას ერთვის. ბაქოს მახლობლად ქეიტკირის შენო-
ბაები, რომელნიც ოდესმე ზღვის ნაპირად მდგარან, ახლა
ისე ღრმად არიან ჩაწოლილნი შიგ ზღვაში, რომ იმათი შე-
ნიშვნა შეიძლება მხოლოდ მოწმენდილს დარში. ცხადია,
რომ ამ მხარეში ზღვას დაუწევია. „არალო—ქასპიის ზღვის
გაერთება, მურჩისონის აზრით, ორი აბურთების ნაწარმოე-
ბია. პირველ აბურთებაზე გაჩენილა ვრცელი ველი, რომე-

¹⁾ Русск. Вѣст. № 3, стр. 110-118. Газ. „Кавказъ“ 1869 г. N 105.

ლიც ძასპიისა და პრალის შუა ძეგს. ძასპიის ზღვა ამ დროს ჯერ კიდევ თურმე ასხამდა მთელს ასტრახანის მინდერებს და ძავკაზიის დაცემულის მხარის შემწეობით უერთდებოდა შავ — ზღვას. სრული განერთება ძასპიისა და შავის ზღვისა და ამ უკანასკნელის გარეშემო მდებარე ველების აღმოჩენა არის ნაწარმოები მეორე აბურთებისა, რომელიც მურჩისონის ფიქრით მომხდარა ისტორიის წინა დროებში და არა ლევკალიონის წარღვნის წინ, როგორც ამას პალლასი ამტკიცებდა ¹⁾.

თუმცა უკანასკნელი ძავკაზიის აბურთება გეოლოგიის ენაზე ახალი ცვლილება არის, მაგრამ ისტორიას მაინც არ შეუძლიან ის ჟამი აღრიცხოს; არ შეუძლიან სთქვას, იმის შემდეგ რამოდენა ხანს გაუგლია, იქნება ოდესმე ესეც შევიტყოთ; მეცნიერებას საზღვარი არა აქვს. ჯერ ვერას ვიტყვით, მსკი შეგვიძლიან თითქმის დარწმუნებით ვთქვათ, რომ ვიდრე ცეცხლის — მთები ანუ ვულკანები თავისს მოქმედებას შესწყვეტდნენ, კაცობრიობა გაჩენილი ყოფილა. რადგანაც იმ დროს საშუალო — აზიილამ შრალის მინდერები და ძასპიის სამხრეთი წყლისაგან განთავისუფლებულნი ყოფილან, იქნება იმ დროს განმავალობაში დაწყობილა ის გადმოსახლება ტომთა, რომელიც ჩვენ ამას წინად ვრცლად მოვიხსენეთ. თუ ამ აზრს დავემყარებით, მაშინ, რა საკვირველია, თვით იმ ცვლილებას, რომელიც დედა — მიწის პირზე მომხდარა, ადამიანის მეხსიერებაში თავისი კვალი უნდა დაეტევებინა. მართლა და არც ერთი ძველი შემთხვევა არ არის ისე გავრცელებული სხვა და სხვა მოდგმის ტომებში, რომ

¹⁾ Русск. Вѣст. 1862, N 2, стр. 459; N 4, стр. 707—709.

გორც თქმულება წარღვნაზე. ეს სიტყვა, როგორც უკეთესს ებრაულის ენის მცოდნე პირთ ესმით, ჰნი-შნავს ქვეყნის აღშფოთებას, აღრევას წყლით და ცეცხლით ¹⁾. ეს ასეც არის: როდესაც ქვესკნელით ცეცხლის—მოძრაობა არყევს მიწის კანს, მაშინ წყალიც ირყევა, აქა-იქ ხმელეთს მოეფინება. ახლაც ესეც უეჭველია, რომ მიწის ძვრას მოაქვს თან ჰაერის ცვლილება, წვიმის დენა; რაძდენადაც ცეცხლი მიწის გულიდამ ძლიერ და ხანგრძლივ მოქმედებს, იმოღენად ძლიერ და ხანგრძლივ წვიმს... წარღვნაზე თქმულება გადმოგვცეს ებრაელებმა, ქალდეველებმა, არაბებმა, ბერძნებმა, კელტებმა, ინდოელებმა, ჩინელებმა. ზოგნი იმათაგანნი წარღვნას უჩვენებენ მთელს ხმელეთის პირზე, ზოგნი—ადგილ-ადგილ. სულ-ძველად ზეპირ-სიტყვაობა წარღვნას კერძოობითს თვისებად იხსენიებს, შემდეგ საზოგადოდ ავრცელებს. ბერძნების წარმოდგენით წარღვნა იყო ადგილობრივი შემთხვევა ²⁾. ძსენოფონტე ჩამოგვითვლის ხუთგვარ წარღვნას. იმის აზრით პირველი მომხდარა ნებტუნის შვილის ოგიგეზის დროს, რომელიც ათინაში პირველ მეფედ ირიცხება. მიზეზი ამ წარღვნისა ყოფილა ძოპაის ტბის აღიდება. მეორე ყოფილა ჰერკულის დროს; იმას უმუშაენია ერთი თვე. მესამე წარღვნას მეორე ოგიგეზის მეფობაში აუოხრებია ატიკა. მეოთხე მომხდარა ორის საუკუნის შემდეგ დეკალიონის დროს და სამის თვის განმავლობაში მოსდებია მთელს ტესალიას. მეხუთეს ძსენოფონტი უჩვენებს ტროადის ბრძოლის ეპოქაში; იმას დაუნთქავს ნაწილი სიცილიისა ³⁾. შესანიშნავი ეს არის, რომ სხვა და სხვა უცხო

¹⁾ Moreau de Jonnés Ethnogenie Caucasiennne, p. 309.

²⁾ Ibid p. 285, 298, 299, 319, 327.

³⁾ Ibid. p. 300.

ტომების გარდამოცემაში წარღვნაზე თითქმის განსხვავება არა არისრა. მბრაელების ნაამბობი ჩვენ კარგად ვიცით. ამ გვარიევა სხვების ნაამბობი: ზნეობის გარყვება ხალხში, ერთი-ერთმანეთში არევა, ღმერთების წინააღმდეგი მოქმედება, ამის გამო ღმერთების განრისხება, სასჯელის მოვლენა ცეცხლით და წყლით, ადამიანის ნათესავის დანთქმა, ერთის ოჯახის გადარჩენა უმაღლესს მთაზე ნავით თუ კილობნით და სხ. ¹⁾. იეთი ნამდვილი სურათი წარღვნისა არავის არ გადმოუცია, როგორც გადმოგვცა ჰეზიოდემ. ჰეზიოდე იყო ძლლადის წარჩინებული პოეტი, რომელიც ჰეროდოტეს სიტყვით, ცხოვრობდა მეცხრე საუკუნეში ძრისტეს შობის წინ. ჰეზიოდეს აზრით წარღვნა შეუდგა ტიტანების ბრძოლას უმთავრესს ღმერთთან — იუპიტერთან. ტიტანები იყვნენ შთამომავალნი ატლანტების მეფისა შრანოსისა და ტიტესი ანუ მიწისა. იმათი მოდგმა იყო ადამიანის მოდგმაზე მაღალი, ღმერთების მოდგმაზე დაბალი. ზოგიერთნი ტომნი ტიტანებს უწოდებენ დევებად (devas; devils, აქედამ წარმოსდგა diable ეშმაკი) ანუ ჯანებად; ქართველები — გმირებად, ჩერგეზოსნი ნარტებად, ²⁾. შორანი მოიხსენებს აღითებად. ბერძნები იტყვიან, ვითომც ტიტანებისაგან მიეღოთ იმათ პირველად სწავლა-ხელოვნება, წინასწარ-მეტყველობა, მსხვერპლის შეწირვა, სარწმუნოების წესი. ტიტანები ისეთის ძალით იყვნენ მოსიღნი, რომ იმათ შეძლოთ წვიმისა და სეტყვის მოვლი-

¹⁾ Ethnog. Caucas. p. 299, 303 - 331.

²⁾ Ист. адиг. народа „Кавк. Календ. 1862 г. стр. 19, 27. Осетинс. тексты Шиншера, стр. 20—30, 43, 51, 71, 87 въ прилож. къ XIV т. Зап. Имп. Ак. Наукъ.

ნება. ტიტანებივე ყოფილან ერთ-თვალნიანი ციკლოპები, რომელთაც ადგილ-სადგომს უჩვენებენ სიცილიაში და რომელთაც უშველებელის ლოდის შენობაები დაუტევებიათ აქა-იქ. ტიტანებს აუტეხიათ ბრძოლა იუპიტერთან და იუპიტერს იმათ დასასჯელად აუწყვეტია უფსკრული და ცის-სამყარო, ცეცხლი და წვიმა. ჰეზიოდეს სიტყვით „ზღვებმა იწყეს საზარელი გრგვინვა; ხმელეთმა მოსცა ხმა გოდებისა; ცა ირყეოდა; ღმერთების ვრცელი სადგომი ოლიმპი იძროდა იმათ ფეხქვეშ; დიდროვანის ლოდების სროლამ აათროლა მთელი ტარტარი; ქვეყნის ელემენტები აშფოთდნენ; ქარიშხალი და ჭექა-ქუხილი ასტყდნენ; შავმა ნისლმა და ცეცხლის მოქმედებამ დახშეს მზე, შესძრეს მთვარე, დაამხვეს მთები და ზღვები... თვით ტიტანები ღმერთებმა ჩასთხარეს დედა-მიწის ჯურღმულში, სადაც საუკუნოდ შემჭულნი არიან უფსკრულს წყვდიადში“. მინც იცის, რა არეულობა მოაქვს ბუნებაში ცეცხლის მოძრაობას ქვესკნელით, ის ადვილად მიჰხედება რასაც წარმოადგენს ჰეზიოდეს სურათი ¹⁾... ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ზოგი-ერთი ძველი თქმულება აქ მოხსენებულს შემთხვევას უჩვენებს Palus-Meotide-ის (ახლანდელის აზოვის ზღვის) გარეშემო. შრანცუზის მწერალი მორო-დე-შონნესი, რომლისაც Ethnogenie Caucasi-enne აქ ხელთ-მძღვანველად გვაქვს, ყოველსავე, რაც ძველად წარღვნაზე უთქვამთ, ძავეკაზიის მხარეში ეძებს. იმის ფიქრით ბუნების აღშფოთება წარღვნის წინ ძავეკაზიის ვულკანების მოქმედებას მოასწავებს; თვით ნოეს კიდობანი შავ-ზღვაში

¹⁾ Ethn. Cauc. 313—317.

თურმე ჰყურაჲდა, ვიდრე არარატის მთისკენ გაემგზავრებოდა. მორო ამტკიცებს, ვითომც წარღვნის წინ და შემდეგ ძავეკაზიის გარეშემო დაწესებულა ადამიანის საზოგადოება; აქ დამყარებულა თავდა პირველად განათლება, სარწმუნოების დოღმატები; აქედამ გაბნეულა კაცობრიობა სხვა და სხვა ქვეყნის მხარეებში— ინდოეთში, ჩინეთში და სხვაგან; აქედამ გავრცელებულა როგორათაც თქმულეა წარღვნაზე, აგრეთვე პირველ-დასაწყისი წარმატება ყოფა-ცხოვრებისა და სწავლახელოვნებისა; აქედამ არის გატანილი სხვა და სხვა სახელწოდება მთებისა, მდინარეებისა, ტომებისა და სხ. ¹⁾ მოროს აზრი ექნება ზოგიერთში მართალი იყოს, მაგრამ საზოგადოდ უსაფუძვლო აზრია, რადგანაც ის ეწინააღმდეგება როგორათაც გეოლოგიურს ფაქტებს, აგრეთვე ენების საძირკველზე აშენებულს მეცნიერებას და მსოფლიო ისტორიისაგან გამოკვლეულს ფაქტებს.

ზემოდ ვთქვით, რომ უმეტესი ნაწილი შესანიშნავთ სახელწოდებათა ჩვენის მხრის მთებისა, მდინარეებისა და სხ. მოტანილია საშუალო-აზიიდან. ამ საგანზე დაწვრილებით ქვემოდ მოვილაპარაკებთ. აქ ჩვენ მხოლოდ იმას მოვიხსენებთ, საიდან და როგორ წარმოსდგა ძავეკაზია. ეს სახელწოდება ცხადად გვიჩვენებს იმ კავშირს, რომლითაც უძველესი ჩვენი ისტორიის წინა-დროება დამოკიდებულია საშუალო-აზიაზე. ძავეკაზიის სახელწოდებაზე განსაკუთრებით ყურადღება მიუქცევიათ პლაპროტი თავისს Voyage an mont Caucase et en Géorgie, 1823, და მივიანე-სენ-მარტენს. მართი

¹⁾ Ethn. Cauc. p. 292—293, 301—340.

და მეორეც ამაზე სხვა და სხვა აზრისანი არიან. ჩვენ უპირატესობას ვაძლევთ სენ-მარტენს, რადგანაც იმისი საბუთები ახლად გამოკვლეულს ფაქტებზეა დამყარებული... ჯერ ეს უნდა ვთქვათ, რომ ძავეკაზიას აქამომდე სხვა და სხვა ტომი სხვა და სხვა სახელს აძლევს. თურქნი მთელს იმის გაყოფას უწოდებენ ძაფ-თაგათ ანუ ძაფის-მთად, სპარსები და თათრები იალ-ბუზად ანუ შინულის-ფაფრად, ქართველები — იალბუზის მთად, ხან თემად, სომხები — იალბუზი-სარად, რომელიც იმასვე ჰნიშნავს, რასაც ჰნიშნავს ქართული სახელ-წოდება. ეს კია, რომ ქართველები და სომხები ძავეკაზიის სახელსაც ხმარობენ. იალბუზი ან მობრუსი, ძლაპროტის გამოკვლევით, ძველს სპარსულს ენაზე ჰნიშნავს მალალ-ტანს, სიმალლეს. აქამომდე სპარსეთში, ჯებალის მაზრაში, მობრუსად უწოდებენ ორს მალალს მთას. ძლაპროტის აზრითვე ძაფი უნდა უდრიდეს ძველს მიდიურს სიტყვას ძაფსპს, ძასპს; ძასპიის ზღვა და თვით კასპიელების ტომის სახელი ამ მთის სახელიდამ უნდა იყოსო წარმომდგარი, რადგანაც მრათოს-თენის მოწმობით, რომელიც სტრაბონს მოჰყავს, ძავეკაზიის ტომნი ძავეკაზიას ძასპიის მთად უწოდებნო¹⁾. აქედამ სჩანს, რომ ძლაპროტი ძავეკაზიას ადგილობრივ სახელად ჰხადის. შივიანე-სენ-მარტენი ამის წინააღმდეგს ამბობს: ის ამ სიტყვას ეძებს იქ, სადაც ინდო-ევროპიელების წინა-პარნი გაჩენილან და საილამაც მრავალი გეოგრაფიული სახელ-წოდება გავრცელებულა მცირე-აზიაში და მეროპაში. როდესაც ალექსანდრე-მაკედონელი ინდოეთში ლაშქრით შესულა, მაშინ იმის

¹⁾ Voyage au mont Caucase, I p. 132—137.

თანა-მგზავრებს უპოვნიათ აქ ძავეკაზია: ამ სახელს ინდო-
ელები უწოდნენ იმ თოვლით-მოსილს მთა-ადგილს, რომე-
ლიც ზიმაღაის სამხრეთით ძევს ბაკტრიანს და არიანს შო-
რის. შემდეგ ბერძენ — რომაელთა მწერლები, პტოლო-
მეი და პლინი ძავეკაზიას ინდოეთშივე უჩვენებენ. ამ
საგანზე ყოველივე ექვი უნდა დავტოვოთ, ამბობს სენ-მარ-
ტენი, როდესაც ჩვენ წარმოვიდგენთ, რომ იმ მთა-ადგი-
ლებს, სადაც ზიმაღაი იწყობა, ძავეკაზიად იხსენებენ როგო-
რათაც ძველი სანსკრიტის წერილები, აგრეთვე ახალი მოგ-
ზაური-მწერლები. იქ, სადაც ინდუსის მდინარეს სათავე აქვს,
სენ-მარტენის გამოკვლევით, ცხობრობდა ძველად და ცხოვ-
რობს ახლაც შემძლე და გავრცელებული ტომი ჰაზ-აზები;
იმათ მთებს სანსკრიტები უწოდნენ ჰაზა-ზირს (გირი სანს-
კრიტულად მთაა). ეს სიტყვა მიდო-სპარსების ენაზე ძოხ-
ძაზად გადაქცეულა, რადგანაც ამ ენაზე კოხი მთასვე ჰნიშ-
ნავს. სენ-მარტენი იმასაც ამტკიცებს, ვითომც სულ-ძველად
ძოხ-ძათი რქმევიყოს იმ მთის სისტემას, რომელიც ირანიდამ
საშუალო-აზიაში მურანისაკენ მიემართება და რომელიც
ხორასანით და ძასპიის ზღვის სამხრეთით ჩვენ ძავეკაზიას
უერთდება ¹⁾.

რა დროს დაჰრქმევია ჩვენ თემს ძავეკაზია? უძველესი
ელოინების მწერლები, როგორც წინად მოვიხსენეთ, არიან
ჰეზიოდე და ჰომერი, რომელნიც ჰყვოდნენ ცხრა-ასის
წლით ძრისტეს შობის წინ. იმათ ეს სახელი არა სცოდნიათ.
ჰომერი არ უჩვენებს არც აზიას, არც ძავეკაზიას, არც ძოლ-

¹⁾ Rech. sur les popul. du Caucase, p. 178—186.

ხიდას, არც პონტს, არც შაზს; ძოლხიდას ის იხსენიებს ან-
ტის სამფლობელოდ. ჰეზიოდე უჩვენებს მხოლოდ შაზს.
მართალია ორფეის არგონავტიკაში, რომელშიაც იმას აუ-
წერია არგონავტების მოგზაურობა ძოლხიდაში და რომელიც
მეთოთხმეტე საუკ. ცხოვრობდა ჰრისტეს წინად, ძაეკაზია
სახელ-წოდებულია, მაგრამ ესეც ვიცით, რომ არგონავტიკა
შემდეგ არის შეცვლილი და დამატებული. ნამდვილი გეოგრაფი-
ული ცნობა ჩვენ მხარეზე ბერძნებში იმ დროდამ ვრცელ-
დება, როდესაც მილეტელებს შავი-ზღვის პირად თავისი
კოლონიები მოუფენიათ, ესე იგი, მეექვსის საუკუნედ მ. პი-
რველად იხსენებენ ძოლხიდას და ძაეკაზიას მსხილი, შერე-
სიდი და პინდარი, რომელნიც 550—500 წ. ცხოვრობდნენ.
ამ დროსვე უჩვენებენ ბერძნები აზიას; ეს სახელი თავდა-
პირველად დაჰრქმევია იმ ადგილს, რომელსაც შუბანის მდი-
ნარე ჰრწყავს და მეოტიდის ანუ აზოვის ზღვის აღმოსავ-
ლეთად მდებარებს.

აქვს თუ არა აზიას დაკავშირება ძაეკაზიასთან? მინ-
ყოფილა ამ კავშირის მიზეზი? აი რა დაგერჩა ჩვენ გამოსა-
კვლევია.... აქ ცოტა უნდა შევდგეთ და ორი შემთხვევა ვუ-
ჩვენოთ. პელაზგების ზღაპარ-თქმულებით ვიცით, რომ უძვე-
ლესი ინდო-ევროპიული ტომი, რომელიც ძაეკაზიის ჩრდი-
ლოეთით და მეოტიდის გარეშემო დასახლებულა, ყოფილან
კიმმერიელნი. იმათ მოიხსენებს ორფეი იმ დროს, როდესაც,
როგორც ზემოთ ვთქვით, ძაეკაზიის სახელი ჯერ ხსენებაში
არ არის. იმათვე უჩვენებენ ძველ ტომად ჰეკატე მილეტელი
და თვით ჰეროდოტე. იმ ადგილს, სადაც იმათ მჭიდრო სა-
დგომი ჰქონიათ, ესე იგი შირიმს, ძიმმერია დაჰრქმევია; თვით

აზოვის ზღვის გასავალს კიმმერიის ბოსფორად სახელ-სდებია. აქ ახლაც მრავალი სასაფლაოებია გორაკების მსგავსად აქა-იქ გაფანტული, სადაც ძველი საუნჯეა დამარხული კიმმერიელების დროდამ. კიმმერიელებს იხსენიებს თვით მოსე თავისს ლაბადებაში XIV საუკ. ძრისტეს შობის წინ: ის იმათ ქაეკაზიის გარეშემოვე ასახლებს. კიპრები ანუ გომრები თავდა-პირველად აქედამ დაძრულან და მეროპის დასა-ვლეთისკენ გაგზავრებულან, თუმცა არც ისტორიას, არც ზღაპრულ-თქმულებას ეს დრო არ ახსოვს. ეს უეჭველია, რომ კიმრების შთამომავალნი არიან კელტები ანუ გალლე-ში. კიმრები თავისის ადგილ-სადგომიდამ განუდევნია სხვა უცხო-ტომს, სკვითებს, რომელთაც იმათთან ერთი მოდგმა ჰქონიათ, თუმცა ზოგნი უსაფუძვლოდ არ ამტკიცებენ, რომ სკვითებად იხსენებიან როგორათაც ინდო-ევროპიელნი ტომნი, აგრეთვე თვით თურანის მოდგმის ტომნი ¹⁾. სკვითები კიმმერიელების მოსაზღვრენი ყოფილან და ქაეკაზიისა და ძასპიის ზღვის სამხრეთად და სამხრეთ-აღმოსავლეთად მდგარან. მოსე და მშეკიელი სკვითებს უწოდებენ ზოგისა და მაგოგის ტომად, არაბები და სპარსები იაჯუჯებად და მაჯუჯებად. სკვითები ყოფილან გავრცელებული და მოძრავი ტომი. ძველი მწერლები იმათ გამოჰხატვენ ირანისა და მფრატის ვაკეების მობინადრე ნათესაეების დაუძინებელ მტრებად. ძველი თქმუ-ლება იტყვის, რომ სკვითების შესაკაეებელად ქაეკაზიაში ვრცელი ქვით-კირის ზღუდე ყოფილა ამართული. სკვითები დაჰსხმიან კიმმერიელებს, რომელნიც გაფანტულან სხვათა

¹⁾ Empire de Tsars, II p. 530—554.

შორის მცირე-აზიაში. სკვითნი ძავეკაზიით დაჰსხმიან აგრეთვე
წრანის ტომით დასახლებულს მიდიას, ამ შემთხვევას ჰეროდო-
ტე და დიოდორე უჩვენებენ მეშვიდე საუკუნის მიწურე
ბაში ქრისტეს შობის წინ. მიდიილამ სკვითებს გადაუსახლე-
ბიათ ძავეკაზიის ჩრდილო-მხარეს იქაური კოლონია, რომელსაც
საქართველოს წელთ-აღწერა ოსებად მოიხსენებს, უცხო-
ტომთ წერილები-აზებად ანუ სარმატებად, და რომელთაც
საშუალო საუკუნოებში უწოდნენ ალანებად. მიდიური შთა-
მომავლობა ოსებისა უეჭველი ფაქტია. ისინი აქამომდე ისა-
ხელებიან ირონებად: თვით მიდიელები და ამათი მონათესავე
სპარსები ირანები იყვნენ. აზიებად ისახელწოდებოდნენ ისინი,
შავან-ენ-მარტენის გამოკვლევით, იმ ჰაზ-აზების სახელით,
რომელნიც, როგორც ზემოდ ვთქით, ინდოეთში ცხოვრო-
ბდნენ და ჩვენი ოსების მონათესავე ტომნი იყვნენ. თვით
ოსური ენა შეადგენს მიდო-სპარსულის ენის შტოს; ეს კარ-
გად არის გამოკვლეული. მიდიის კოლონია გადმოსახლების
შემდეგ ისე გამრავლებულა, რომ ძავეკაზიის ჩრდილო-აღგი-
ლებში ტანაისამდე ანუ დუნაის მდინარემდე გავრცელებულა.
პლინი იხსენებს მიდიელებისა და სპარსების ტომს ტანაისის
მდინარეზე; პტოლომე აგრეთვე ამ მდინარის შესართავში
ასახელებს ოსილიანებს, მეცამეტე საუკ. ქრ. შობ. შემდეგ
მონგოლების ბატუ-ხანს და შემდეგ ყაბარდოელებს ისინი
სრულებით შეუჭყლეტიათ ძავეკაზიის მთებში, სადაც აქამო-
მდე ცხოვრობენ.... მკვი აღარ უნდა გვქონდეს ამის შემდეგ,
რომ ამ ოსებისაგან ანუ აზებისაგან უნდა იყოს სახელ-წოდე-
ბული ძავეკაზიის ჩრდილო-აღგილები აზიად და თვით ჩვენი
თემი ძავეკაზიად, რომ იმათგან უნდა იყოს ეს სიტყვა მოტა-

ნილი მიდიით ანუ ინდოეთით. მუ ჩვენ მკითხველს არ დაჰვიწყებია, ჩვენ ზემოდ გამოვიკვლიეთ, რომ აზიას და ქავკაზიას იმ დროდამ იხსენებენ ძველი ბერძნების მწერლები, რა დროსაც ოსები მიდიილამ არიან გადმოსახლებულნი ¹⁾.

IV

ბერძნების კოლონიები შავის—ზღვის პირად.—სტრაბონი.—როგორ გამოგვიხატავს სტრაბონი ქავკაზიის ადგილებს და ტომებს.—სტრაბონის იბერია და ალბანია.—ქსენოფონტეს სურათით მესხეთი.

ამას წინად ჩვენ მოვიხსენეთ მილეტელებისაგან დაფუძნებული კოლონიები შავი-ზღვის პირად. ამ საგანზე ჩვენ სიტყვა არ გაგვივრცოლებია, რადგანაც იმაზე მოლაპარაკება ვესურდა ცალკე დაწვრილებით. ახლა ეს საგანი დავგვრჩა გამოსაკვლევი; იმას დაურთავთ ძველის დროდამ დარჩენილს კვალს ქავკაზიის მხარეში და აგრეთვე ქავკაზიის ტომთ ყოფა-ცხოვრებაში. აქ აღარ არის საჭირო იმ ფაქტის განმეორება, რომელიც გამოვიკვლიეთ და რომელიც, ვიმედოვნებთ, ჩვენს მკითხველს არ დაჰვიწყებია, ესე იგი საბერძნეთის განათლების დამყარება მცირე-აზიაში ბერძნებისაგან და უმეტესად მილეტელებისაგან, რომელთაც მე VI—VII საუ. ქრისტეს შობის წინ მოჰფინეს შავი-ზღვის გარეშემო თავისი კოლონიები და აქ გავრცელებული აღებ-მიცემობა ჰქონდათ. მილეტე

¹⁾ Recherches p. 6—13, 40, 41, 145, 151, 152, 189. Klaproth Uoyage au mont Caucase, II, p. 137—145. Tableau du Caucase, p. 66.

ტელეების კოლონიები აქ ერთი მეორესთან იყო დაკავშირებული, ერთი მეორეზე მობმული. ღებუა-დე-მონპერეს გამოძიებით, „იმათ ჰქონიათ დასახლებული ქალაქები ანუ კოლონიები ყველა დიდის მდინარის შესართავში, ყველა ზღვის მოხერხებულს ყურეებზე, ყველა ხეობის გამოსავალში. როდესაც ეს ქალაქები გამდიდრებულან, მაშინ ისინი მეტროპოლიებად ანუ დედა-ქალაქებად გადაქცეულან და თვითოეულს იმათაგანს აქა-იქ თავის გარეშემო მოუფენია მცირე კოლონიები ანუ სოფლები, რომელნიც აღებ-მიცემობაში ყოფილან გართულნი. მღობია მდებარებდა დნებრის და ბულის შესართავში და ჰსცვლიდა მიწის-მუშაკ—სკვითების მდიდარს, სამკალზე საბერძნეთის ღვინოს და ნაყოფს. მანაისი იყო გაშენებული დონის შესართავში, იქ, სადაც ინდოეთის და სიმბირის ქარვანები იკრიფებოდნენ. მანაისი აღებ-მიცემობდა, სცვლიდა ოქროს სიმბირის ბეწვეულობაზე, ინდოეთის ფარჩეულობაზე და სურნელ-სანელებელზე. შანაგორია იყო დაფუძნებული შუბანის შესართავში. იმისი ნავთ-სადგური დასცქეროდა პონტს, ტიმპერიის ბოსფორს და აზოვის ზღვას. აქ იკრიფებოდნენ აზიის ბოსფორიკლნი, მეოტელნი და ყველა ტომნი ჩრდილო ძავეკაზიისა. პანტიკაპეამ, ბოსფორის მფლობელმა, მიიზიდა აღებ-მიცემობა მანაისის და შანაგორიისა, ასე რომ ამათ ის აღიარეს თავის მიტროპოლიად. ტორიკოსი და ბატა მდებარებდნენ ბელენჯიკისა და სუჯუქ-ძალეს ყურეზე. დიოსკურია იყო აშენებული აფხაზეთის შუა-ადგილს: იმას პანტიკაპეის მარტილი შეჰქონდა ძავეკაზიის მთიულებში; ნაცვლად იმისა აქედამ გაჰქონდა ტყავი და სხვა სავაჭრო. შაზისი შეადგენდა სავაჭრო ქალაქს კოლ-

ხებისას; ის მდებარებდა შაზის ანუ რიონის შესართავში; იმას გაჰქონდა სელი, კანაფი, წმინდა სანთელი, ფისი, ტილო, ხეტყე, თაფლი. 1). ღუბუა ფიქრობს, ვითომც მილეტელებს კი არ დაეფუძნოთ ეს კოლონიები, არამედ გაეშენებინოთ, გაეახლებინოთ, რადგანაც იმათი საფუძველი მილეტელებზე ბევრით აღრე არისო დადებული 2). ჰეროდოტეს დროს ამ კოლონიებს ჰქონდათ თავისუფალი გამგეობა, შემდეგ იმათ გაიჩინეს ტირანები ანუ მთავრები; სულ-ბოლოს მომატებული იმათი ნაწილი დაიმონაჲ პონტის მეფემ მიტრიდატმა. სტრაბონისა და სკილაქს გეოგრაფის დროს, რომელიც მეოთხეს საუკუნის დამდეგში (ძრისტ. შობ. წინ) ცხოვრობდა, აქ კოლონიების გარეშემო, ღონილამ დაწყებული ვიდრე შაზამდე მკვიდრობდნენ შემდეგნი ტომნი: ა) საფრომატები—ღონის პირად, ბ) მაცტები—აზოვის ზღვის ნაპირზე; გ) სინტები, რომელთაც ეპყრათ მთელი ნახევარ-კუნძული ტამანისა და ნაპირი შავის-ზღვისა ანაპამდე; დ) კერკეტები, ჩვენის დროს ნატუხელები; ესენი მკვიდრობდნენ ანაპის სამხრეთად ბელინჯიკამდე; იმათში იყო გაშენებული, ღუბუას გამოკვლევით, ბერძნების ქალაქი ტორიკოსი, რომელმაც თავისი სახელი გადასცა თვით ზღვის ყურეს, ახლა ბელინჯიკს; ე) ახიელნი—ბელინჯიკის სამხრეთ—აღმოსავლეთით; ვ) ჰენიონნი—ახიელების მომიჯნავედ და დიოსკურიის მოსაზღვრედ; ზ) კოლხები, რომელნიც ჰენიონების მეზობლად ცხოვრობდნენ, მითქმის ამავე ტომებს იხსენიებს სტრაბონი და იმათ

1) Dubois de Montpèreux, Voyage autour du Caucase, t. I, 56. 57.

2) Ibid. 57, 58.

გარდა უჩვენებს იბერიელებს, ალბანებს, სონებს ანუ სვანებს და ზიხებს, რომელთაც ის ასახლებს ჰენიოხელებს და ახიელებს შორის. ამ ძველ სახელებში შემდეგ დროებამდე დაშთა მხოლოდ სახელ-წოდება კოლხებისა, სვანებისა და კერკეტებისა (ჩერქეზებისა). უძველესნი ამ ქაფკაზიის ტომნი არიან კოლხები და სვანები, როგორც წინა-სტატიებითვე ვიციდ. ჩვენ გამოვიკვლიეთ, რა მოდგმის ტომად ჰრიცხვენ კოლხებს, იბერებს და სვანებს. ალბანელები იყვნენ ახლანდელის ღალისტანის მცხოვრებნი ალაზნიდამ მოყოლებული; მაშა სადამე სხვა და სხვა მოდგმას ეკუთნოდნენ. სტრაბონის აზრით, ჰენიოხები შეადგენდნენ ლაკონიის კოლონიას, რომელიც პასტორს და პოლლუქს მოჰყოლია; ახიელნი ყოფილან ბერძნები, რომელნიც ტროადიდან მომავალან და ზღვის დელვას მიუტაცნია იქ, სადაც შემდეგ ისინი სახლობდნენ. სავრომატებს და სინტებს ბექქი მიაწერს ინდო-ევროპიულს მოდგმას; პოტოცკი კი თავისს მოგზაურობაში იმათ ფინნებად იხსენიებს; ამ უკანასკნელს აზრზე დგას თვით ღუბუა ¹⁾.

„ახიელნი და ჰენიოხნი სახლობდნენ ღარიბს მთა-ადგილებში; იყვნენ ზღვის მეკობრენი; ხმარობდნენ ვიწროს და მსუბუქს ნავებს, რომლებსაც ბერძნები უწოდენ კამარებად და რომლებშიაც თავსდებოდა 25—33 კაცი. ღროითი დრო ისინი აღჭურავდნენ კამარებს, მიეპარებოდნენ დატვირთულს გემს ანუ ზღვის-პირის ადგილებს და ქალაქებს და სტრცვიდნენ იმათ; უკუ-იქცეოდნენ რა ნატამალით, ზურგზე

¹⁾ DuBois Voyage, I p. 58, 63, 64, 67, 309.

წამოკიდებულის კამარებით მიემართებოდნენ ტყეში. იქ ცხოვრობდნენ და იკვებებოდნენ ლარიბის მიწის შემუშავებით. როდესაც დრო მოვიდოდა ზღვაში სიარულისა, მაშინ ისევ მეკობრობას მიჰყობდნენ ხელს. ამ გვარადვე იქცეოდნენ უცხო ადგილებში, სადაც კი იცოდნენ ტყის მდებარება: იქ მიჰმალავდნენ კამარებს, ღამით ქვეითად დატანტალებდნენ და დღისით მოგზაურთ სცრცვიდნენ ანუ იტაცებდნენ გასასყიდად ¹⁾.”

რადგანაც მომატებული ფაქტები, რომელსაც ჩვენ აქ ვუჩვენებთ და შემდეგ შემოვიტანთ, სტრაბონის თქმულებაზეა დამყარებული, ამისთვის საჭიროდ ვრაცხთ თვით სტრაბონი ჩვენს შკითხველს გავაცნოთ. როგორათაც ჰეროდოტე, სტრაბონი ეკუთნის მცირე-აზიას: ის დაიბადა პონტის ქალაქში, ამასიაში, ცხოვრობდა უკანასკნელის საუკუნის პირველს ნახევარში ქრისტეს შობის წინ და იყო თანა-მედროე რომის იმპერატორებისა—აგვისტოსი და ტიბერისა. სტრაბონმა მიიღო ჩინებული სწავლა. სტრაბონს უმგზავრნია სირიაში, ეგვიპტეში, საბერძნეთში და იტალიაში; შიმოუფელია აგრეთვე პონტის ქვეყნები და თვით იბერია ანუ საქართველო. თვით იმისი დედის ბაბა მოათარნი ერთ დროს კოლხიდის გამგებელი ყოფილა. როგორათაც ჰეროდოტე ითვლება ისტორიის მამად, აგრეთვე სტრაბონი ითვლება გეოგრაფიის მამად, ანუ პირველ გეოგრაფად. იმას შეუდგენია 27 წიგნი: იმათში ორი წარმოგვიდგენს აღწერას იტალიისას, სამი—საბერძნეთისას, სამი—მცირე-აზიისას. სტრაბონით

¹⁾ Dubois, Voyage, I p. 67, 68. Эйхвальда Страбоновы известія о Кавказѣ, Биб. для чт. XXX, стр. 150.

ვიციტ მრავალი თქმულება ძველის მწერლებისა, რომელნიც დაკარგულნი არიან. რა ცნობაც თვით სტრაბონს შეუკრებია ძავეკაზიის მხარეებზე, იმ ცნობას ის შეუთანასწორებს ძველს გეოგრაფებს და ისტორიებს, ნამეტნაველ ჰეროდოტეს, რომელსაც ის ჰხადის ამ ქვეყნების ცნობის წყაროდ. მსეც უნდა ვთქვით, რომ სტრაბონის გეოგრაფიული ცნობა ძავეკაზიაზე ბევრით სრულია, ვიდრე ჰეროდოტეს თქმულება. სტრაბონის აღწერა მცირე-აზიისა და შავი-ზღვისა ჩვენთვის აქ საჭირო აღარ არის: ვისაც ჰ ურს, იმას შეუძლიან ამ საგანზე მიჰმართოს შივიანე-სენ-მარტენის წიგნს *Asie Mineure t. II, p. 370—411*; აგრეთვე მიხვალდის სტატიას: *Страбоновы известія о Кавказѣ и Южной Россіи*, რომელიც დაბეჭდილია რუსულს ჟურნალში Библиотека для чтенія, томъ XXX. ჩვენ ამ წყაროებიდამ და აგრეთვე ღუბუას თხზულებიდამ მხოლოდ იმ ცნობებს გამოვკრებთ, რომელთაც საჭიროდ ვრაცხთ.

ძავეკაზია, სტრაბონის სიტყვით, არის შავის-ზღვის და ძაპიის ზღვის შუა მდებარე მთის ზღუდე. სამხრეთით იმის საზღვარს შეადგენენ ალბანია და იბერია, ჩრდნლოეთით-სარმატიის ვაკე-მინდვრები. ძავეკაზია მდიდრად შემკულია ტყით და უფრო უენობაში სახმარის ხე-ტყით. როგორც მრათოსფენი ამბობს, ძავეკაზს დაჰრქმევია ძასპიის თემი კასპიელების ტომთაგან. ძავეკაზია განნაწილებს სამხრეთისკენ რამდენსამე შტოს, რომელნიც შეიცვენ საშუალო იბერიას და უკავშირდებიან სომხეთის და მოსხეთის მთებს, აგრეთვე სკიდის და შარიადრს. მსენი არიან შტოები თაერის ზურგისა, რომელიც თვით შეადგენს სომხეთის სამხრეთს საზღვარს,

და, როგორათაც მოწყვეტილნი უმთავრესის ძირისაგან, მიემართებიან ქავეკაზიამდე და შავის ზღვის ნაპირამდე.

შემდეგ ამისა სტრაბონი გამოგვიხატავს პოლხიდას. „ზღვის ყურეზე; პონტის აღმოსავლეთს კიდევ მდებარებს ღიოსკურია. აქამომდე ვრცელდება ზღვით მსვლელობა. ღიოსკურია შეადგენს დასაწყისს ქავეკაზ—ქასპიის ქედისას და აღებშიმცემს ცენტრს ყველა გარემო ტომთათვის. ზოგნი იტყვიან, აქ იკრიბებიანო 70, ზოგნი—300 ტომნი, რომელნიც სხვა და სხვა ენებს ხმარობენ, რადგანაც ცხოვრობენ ველურად ერთი-ერთმანეთის დამოუკიდებელნი. უმეტესი ნაწილი იმათი სარმატების მოდგმისანი არიან, მაგრამ ქავეკაზიის ტომნიც ყველანი დაიარებიან ღიოსკურიაში 1).“ რა ადგილს მდებარებდა ღიოსკურია, ამაზე სხვა და სხვას ამბობენ, ღუბუა, მიხვალდი და როტტიერი. ღიოსკურიას უჩვენებენ პოდორის მდინარას მახლობლად, იქ, სადაც ახლა არის ნაეთ-სადგური ისკურია ანუ ცხუზამელი თუ მარმარა. ურანცუზის მოგზაური ზამბა კი ღიოსკურიათ ასახელებს სუხუმს. ღიოსკურიას ძველად ჰრქმევია აგრეთვე სებასტოპოლი. ისკურია ახლა სრულგზით მოოხრებულია და გავერანებული. მიხვალდის სიტყვით აქამომდე დაშთენილა აქ ოდესმე მდიდრად აღყვავებული ქალაქის მოწმად მხოლოდ დანგრეული კოშკი. ისკურია მდებარებს რედუტ-კალეს ჩრდილოეთით 2). ღიოსკურია ითვლებოდა მეტროპოლიადა ნუ დედა-ქალაქად იმ რესპუბლიკისა, რომელიც ყოფილა გავრცელებული პოდორის მდინარიდამ ინგურის მდინარემდე. ღიოსკურიის

1) Страбон, извѣст. стр. 111.

2) Voyage autour du Caucase, t. I, p. 306, 307, 316. Страбон, извѣст. стр. 113.

გარდა უმთავრესს კოლონიებად ირიცხებოდნენ: ზვენოსი, აწ ტკვანასი მარკულაზე, ილორი, ბედია, ჰერაკლეა ანუ ანაკლია. სჩანს, ამბობს ლუბუა, ღიოსკურისა კაი — ხანი და უცვია თავისი შემძლეობა და გავლენა. ამას გვიმტკიცებს ქართლის-სხოვრება. როდესაც შარნაოზ მეფემ 299 წელს, ქირსტეს წინ, აზონი განდევნა და მთელი მხარე დაიპყრა, მაშინ იმან ვერ შესძლო დაჭერა მგურისა, ესე იგი იმ მხარისა, რომელიც შაზილამ პოდორამდე მდებარებდა და რომელიც დარჩა ბერძნებისავე ხელ-ქვეით ¹⁾. როგორ მტკიცედ ყოფილან ამ მხარეში დამყარებულნი ბერძნები, ამას ამტკიცებს ზოგი-ერთი ბერძნული მანათები, რომელთაც ჩვენ დრომდე მოუღწევია და რომელნიც თვით ქოლხიდაში იჭრებოდნენ. ს.მს ამ გვარს მანათზე ბერძნულის ასოებით მოხსენებულთა: მესხეთი, ქოლხიდა, ღიოსკურია ²⁾. ამასვე გვიმოწმებს ახლაც მრავალი ნაშთი იმათის დროს შენობებისა, მთელი აფხაზეთი, სამეგრელო, ბურია და ზემო-იმერეთი ახლაც საფსვასასახლეებისა და ციხე-სიმაგრეების ნანგრევებით. იმათში განსაკუთრებით შესანიშნავია ერთი ვრცელი ქვითკირის ზღუდე. ამ-გვარი ზღუდეები იშვიათი არ იყო ძველად: მაგალით, ხერსონესში, ბოსფორში, შრაკიაში და სხვაგან. ღიოსკურიის ზღუდე იწყობრდა ზღვის პირად, სუხუმის მახლობლად, ახლანდელს ქელასურში, მიემართებოდა ქოდორის მხრივ, აფხაზეთის შუა-გულში ჰზღუდავდა ზემო-ხეობებს მარკულისას და ბალაზგისას, გადადიოდა ბედიის ზემოდ და მიეხიზნებოდა მნგურს ათანგელოს ზემოდ. სიგძე, იმისი, რო-

¹⁾ Hist de la Géor. I p. 40. Dubois, Uoyage... t. I, p. 308, 309.

²⁾ Essai de classif. de suites monet. de la Géor. par Langlois, p. 12, 13.

გორც ამბობენ, 160 ვერსამდე ყოფილა. ადგილ-ადგილ იმას დატანებული ჰქონია კოშკები. მესამის საუკუნის დამდეგ ქრისტეს შობ. შემდეგ ამ ზღუდეს პტოლომე უწოდებს *Kαρτερον Τειχιον*-მაგარს კედელს. სტეფანე მიზანტიელი მეექვსის საუ. დამდეგს იხსენიებს კორაქსიელების ზღუდედ. როდის უნდა იყოს ის აშენებული არ ვიცით: ეჭვი არ არის, ის აუშენებიათ ბერძნებს ძველადვე ძავკაზიის მთიულების შესაკავებლად ¹⁾.

ღიოსკურიას ორი გზა ჰქონდა გამართული სააღებ-მიცემო. ერთი—ძავკაზიის ჩრდილო მხარესთან, მეორე—რიონით და საქართველოთ ინდოეთთან. პირველი გზა მისდევდა ხმელეთით. ღიოსკურიიდან დაწყობილი ის მიემართებოდა წებელს, იყოფოდა ორად, ერთი მისდევდა ღალს, მეორე მიემართებოდა მარუხის დასავლეთით; შემდეგ ერთი მეორეს უერთდებოდა ზელენჯუხის ხეობაში და გადიოდა ჰიზნის ანუ შუბანის მდინარემდე. ეს გზა არის უძველესი გზა ძავკაზიისა, რომლითაც ბერძნებს შეჰქონდათ ჩრდილო მხარეებში განათლება და აღებ-მიცემობა. ახლაც მთელი ეს გაყოლება მოფენილია ძველის ქალაქების, სოფლების და სასაფლაო გორაკების ნაშთებით, რომელნიც უმაღლესს მთა—ადგილამდე იპოვებინ. ამ გზით გაისტუმრა, 571 წ. ალანების მეფემ საროდისმა ზენარხი, კოსტანტინეპოლის ელჩი, რომელიც თურქის ხანთან იყო აღტაის მთაში და უკუიქცა თავისს ხელმწიფესთან. ამ გზას მენანდრი უწოდს ღარინის გზად ²⁾.

პოლხიდა, სტრაბონის სიტყვით, იწყობოდა თ.თქმის

¹⁾ Dubois, Uoyage.. I p. 309.—312.

²⁾ Dubois, Uoyage. I p. 321, —326. Lebeau, Histoire du Bas—Empire t. X p 69—71.

ტრაპიზონიდან 1). პოლხილაში მომდინარეობდა შაზი. ეს სახელი ახლა ჰქვიან რიონს, რომელსაც შაზის მთაში აქვს სათავე. სტრაბონი იმის სათავეს უჩვენებს მესხეთის მთაში; სჩანს ეს ხანის-წყალია. შაზით დაიარებოდნენ ნავები სარაპანამდე ანუ შორაპანამდე. სჩანს აქ შაზად სტრაბონს მიაჩნია ახლანდელი შეირილა. ახლანდელს შაზს ის უწოდებს თავის სათავედამ ქუთაისამდე ლლაგკათ, ახლანდელს ცხენისწყლს კი ჰიპპად. შაზის შესართავში მდებარებდა ქალაქი შაზისი. შაზი იყო სავაჭრო გზა იბერიისა და ალბანიისა. იქ, სადაც შეირილა და ძირულა უერთდებიან ერთი მეორეს და სადაც სარაპანის ციხე-სიმაგრე მდებარებს, ჰატარა ნავები აღვილად აღიოდნენ. სარაპანიდამ გზა მისდევდა შეირილას საჩხერის მალლობამდე. ამ გზაზე ას ოცის ქვითკირის ხილით ვაჭრები გადიოდნენ ერთის მხრით მეორე მხარეს. ინდოეთის სავაჭრო მოჰქონდათ შავის ზღვისკენ ოქსუსის მდინარით. როდესაც პომპეი შიტრიდატს ებძოდა, მაშინ მარკ ვარრონისთვის ეაძვნათ, ვითომც ვაჭრები შეიდი ღლე უნდებოდნენ ინდოეთიდან ბაქტრიანამდე და იკარუს მდინარემდე, რომელიც ოქსუს ერთვის; აქედამ შემოდდიოდნენ ტასპის ზღვით ტკერის შესართავში; აქედამაც ხუთს ღლეს ხმელეთით მგზავრობდნენ შაზის მდინარემდე 2).—სტრაბონი დიდად აქებს პოლხიდის ხე-ხილს და თაფლს, რომელსაც ჰქონია რალაც სიმწარე. ეს თაფლი თურმე ათრობდა კიდევ, რადგანაც ფუტკარი აქ იკვებებოდა მომატებულად მთის მცენა-

1) Asie Mineure, t. II, p. 387.

2) Страбон. извѣст., стр. 112—113. Dubois, Voyage.. II. p. 71, 72. Montesquieu, Esprit des lois, 1860, p. 288. Klapr. Tableau du Cauc. p. 167, 171 et suiv.

რით, როდოდენდრონით ანუ, ჩვენებურად, იელით. პოლხი-
და მდიდარი ყოფილა შენობის ხე-ტყით. სტრაბონი აქებს აგრე-
თვე აქაურს სელს, კანაფს, წმინდა-სანთელს და ფისს. ბანთ-
ქმული თურმე ყოფილა აქ ტილო, რომელსაც კოლხიდე-
ლები ამზადებდნენ და ყოველ მხარეს გაიტანდნენ. „მვით
მიწები მოგვითხრობენ, განაგრძობს სტრაბონი, თუ რა დიდე-
ბული ყოფილა ეს მხარე: მიწები გვიამბობენ იაზონის მო-
გზაურობას, რომელსალ აქედამ მიდიაში მიუმართავს, იაზო-
ნზე აღრე იგინი უჩვენებენ შრიქსის გალაშქრებას. მეფეებს
დაუყვიათ ეს მხარე თემებად და იმისის კეთილ-დღეობისთვის
უზრუნვიათ ¹⁾. —

„იმ ტომთ რიცხვში, რომელნიც ღიოსკურიაში ჩამოი-
კრიბებოდნენ, ცნობილნი იყვნენ კორაქსიელნი, შემდეგ
წებელდელნი და განსაკუთრებით სონნი ანუ სეანნი. კორაქსი-
ელნი მუქარით უმზერდნენ ღიოსკურიას თავისის მაღლობე-
ბილამ, სადაც კორაქსს ანუ პოდორს სათავე აქვს. სტრაბო-
ნის დროს იმათ ჰყვანდათ მეფე და საგამგებლო კრება, 300
კაციით შემდგარი. იმათ შეეძლოთ სხვა ტომების შემწევობით
შეგროვება 200,000 ჯარისა; ისინი განთქმულნი თუ-
რმე იყვნენ მეომრობით. იმათი საჭმელი იყო რძე, ტყის
მოსაველი და გარეული ხორცი. სტრაბონი ამბობს, რომ
აქაურბს მთიულების ადგილ-სადგომი ზამთარში შეუვალნი
იყო; ზაფხულშიაც, როდესაც თოვლი ისევ იდო, ისინი
ფიხ-საცმელოდ ხმარობდნენ კამბეჩის ტყავის განიერს ქალამ-
ნებს და დატვირთულნი ჰცურავდნენ მარხილებით. იმათი

¹⁾ Страбон. извѣст. стр. 113, 114.

სავაჭრო საგანი ღიოსკურიაში მარილი თურმე იყო 1)“. სვანები ცხოვრობდნენ ძავეკაზიის უმაღლეს ადგილებში, იქ, სადაც ახლა სახლობენ, და გაერცელებულნი იყვნენ სამეგრელოს მთა-მინდვრებამდე და ღიოსკურიის ჩრდილო — მაღლობამდე. სვანები იყვნენ ღარიბნი; პური მოჰყვანდათ იმათ მცირედ და უფრო ავაზაკობას მისდევდნენ. სვანები ხმარობდნენ მშვილდ-ისარს დაშხამულს; მართო ამ საწამლაის სუნი ჰბნედავდა ვინც რომ დაკოდილი არ იყო.“ მიხვალდი ამბობს, ეს დასაჯერებელიაო, ამის საბუთად ის მოიხსენებს კამხაღალებს, რომელნიც ისრის წვერის დასაშხამავად ხმარობენ მცენარეს *aconiti napelli* ისე, რომ თუ დაჭრილი ადგილი იმ-წამსვე არ გამოიწოვა, სიკვდილი მყისვე აუცილებელია. ამ გვარი საწამლაი მცენარე უმაღლესს ძავეკაზიის მთებში მრავალი თურმეა. „იტყვიანო — ამბობს სტრაბონი — სვანებს აქეთო ოქროს-ქვიშიანი მდინარეები. ეს ბარბაროსები ოქროს ქვიშას აგროვებენ დახვედელიის პირუტყვის ტყავებით, აქედამ წარმოსვა თქმულება ოქროს რუნზე 2)

მოსხეთი ანუ მესხეთი შეიცავდა იმ ძავეკაზიის კუთხეს, რომელიც უერთდება პლარჯეთის ანუ ახლანდელის ახალციხის მთას. ამ მთას აქვს მრავალი მაღლობები, რომელნიც ჰყოფენ პოლხიდას და იბერიას. ქართველები იმას უწოდებენ ლიხის მთად ანუ ბაღოს მთად. მესხეთი, სტრაბონის თქმით, დანაწილებული იყო პოლხიდასა, იბერიასა და სომხეთს შორის. მესხნი იყვნენ ღიალ ალებ-მიმცემნი, კარგნი

1) Dubois, Voyage... t. I p. 309, 311.

2) Страбон, изрѣст. стр. 114, 115, 116. Dub. Voyage..., III, 9, 17, 18.

მიწის მუშაკნი და უმეტესად ვაზის შემმუშავებელნი უ...
სამასის წლით სტრაბონზე აღრე, როდესაც ძენოფენტე
10,000 ჯარით სპარსეთით დაბრუნდა თავისს სამშობლო
საბერძნეთში, იმან სომხეთით მესხეთის საზღვარი გამოიარა
და თავისის გზის აღწერაში რამდენიმე სურათი გადმოგვცა
მესხების ყოფა-ცხოვრებაზე. ეს სურათი ღირსია შენიშვნისა:
ჩვენის აზრით აქ უადგილო არ იქნება იმისი გამოკრება.

„როდესაც ჩვენ ჯარით მივედით მოსუნეხების საზღვა-
რზე—ასე სწერს ძენოფონტე—ჩვენ იმათ მიუგზავნეთ მათი-
ვე მეგობარი, ტიმესითე ტრაპიზონელი შესატყობლად,
მეგობრულად მიგვიღებენ თუ არა. მოსუნეხებმა არ შეგვი-
წყნარეს: ისინი თავიანთის ციხე-სიმაგრეების მოიმედენნი იყე-
ნენ. მაშინ ტიმესითემ გვიამბო, რომ დასავლეთის მოსუნე-
ხები მტრობენო საზღვარზე მცხოვრებს, მოსუნეხებს და,
თუ შემწეობას დაჰპირდებით, იქნება საქმე მოხერხდესო.
მართლა ასეც მოხდა: ჩვენ იმათ კავშირის პირობით შევე-
კარით. იმათ გამოგზავნეს სამასი ხის ღერის ნაფი; თვითო
ნაფში ისხდა სამი კაცი: ორნი იყვნენ მომზადებულნი საო-
მრად, მესამემ ნაფი უკან წაიღო. მეომარ მოსუნეხებს ერთ
ხელში ეჭირათ ძვლის ფარი, თეთრის ბეწვიანის ხარის ტყა-
ვით მოსილი, მოყვანილი სუროს მსგავსად; მეორეს ხელში
ეპყრათ გძელი შუბი რკინა—წვერიანი, ტარის ბოლო ბურ-
თიანი, სიგძით ექვსს წყრდამდე. იმათი ტან-საცმელი იყო სქე-
ლის ფარჩისა, რომელიც მუხლამდეც არა ჰფარავდა. თავზე
ეხურათ ტყავის ჩაჩქანი ისეთი, როგორცაჲც პაფლაგონელები

1) Dubois, Voyage... t. II p. 70, 71.

ხმარობენ: ჩაჩქანს შუა იყო ამართული გვირგვინის მსგავსად ფაფრის ნაწნავი. მოსუნენხნი აღჭურვილნი იყვნენ რკინის ცულებით. ერთმა იმათაგანმა იწყო სიმღერა; სხვებმა მისცეს ხმა; ყველანი წყობით შეიძრნენ, განვლეს ელლინებს შუა და მიჰმართეს საბრძოლად იმ ადგილს, რომელიც უფრო ადვილი ასაღები იყო. ეს იყო წინა-ადგილი ქალაქისა, რომელსაც ისინი დედა-ქალაქად უწოდებენ. ქალაქში მდებარებდა უმთავრესი მოსუნენების ციხე-სიმაგრე, პირველი მიზეზი განხეთქალებისა; ვინც იმას დაიჭერდა, ის იქნებოდა მფლობელი მთელის მხარისა. ძლიანების მოკავშირენი ამტკიცებდნენ, ჩვენნი მოწინააღმდეგენი უსაფუძვლოდ ჰფლობენო ციხეს, რადგანაც ის საზოგადოდ მთელს მხარეს ეკუთნისო... პირველ შებმაზე ციხეში მყოფთ სძლიეს. ამათ მკედრებს დასჭრეს თავები და თავიანთ მოწინააღმდეგე მოსუნენებს და ელლინებს დაანახვეს ცეკვით და სიმღერით. მეორეს დღეს ბერძნებს და იმას მოკავშირეებს ბედი ეწვია: იმათ აიღეს ქალაქი და ცეცხლს მისცეს. ამ ქვეყნის მეფე იმყოფებოდა ხის კოშკში, რომელიც მთის წვერზე იყო აშენებული; ის აქ იკვებებოდა საზოგადო ხარჯით; იმას მსახურობდნენ მცველნი. მეფემ უარ-ჰყო კოშკის დატევება და დაილუბა ცეცხლში. ვინც კი კოშკებში შეიხიზნენ, აგრეთვე ყველანი დაილუპნენ. ძლიანებმა აიკლეს ქალაქი: აქ სახლებში ჰპოვეს გროვა პურისა დიად ძველი, რომელიც მოსუნენების თქმით, მამას შეიღობისთვის გადაეცა. ნახეს აგრეთვე ახალი პურის ძნები და თიხის ქვევრები, დამარილებულის ზღვის ღორის ქონით. ზოგი-ერთი ქვევრი იყო სავსე ამ თევზის ქონით; ქონა მოსუნენები ხმარობენ ისე, როგორც

ელლინები ზეითუნის ზეთს. ამბრებზე ეწყობთ მრავალი წაბ-
ლი, რომელსაც ჰხარშვენ და პურის მაგიერად ხმარობენ.
არის აქ აგრეთვე ღვინო, რომელიც უწყლოდ სასმელად
მწკლარტია, წყლით კი გემოიანია და სურნელი.

„ზადასცეს რა ციხე მოკავშირეთ, ელლინებმა განაგრ-
დეს მოგზაურობა. იმათ გზაზე შეჭხვდათ მოწინააღმდეგების
ქალაქები: ზოგი კიდევ დაცლილი იყო, ზოგი — თავის თავად
დაჰნებდა. უმეტესი ნაწილი ქალაქებისა ერთი მეორეზე ოთ-
ხმოც სტადიაზე მდებარეობდა. როდესაც ერთის ციხიდან მეო-
რეში ჰსურთ რაიმე აცნობონ, მაშინ ერთმანეთს გაჰკვირან
და ხმას აძლევენ: ასე მაღალ-მთიანია ეს მხარე. მოსუნეხნი
არიან აგებულებით ნაზნი, თეთრნი და მსუქანნი, ზურგს
იხატვენ სხვა და სხვა ფრად; წინა ტანზე ხმარობენ დაღს-
ყვაეილების მსგავსად. აქ მამა-კაცები ღიღად მიხდევენ დე-
დათ სქესს. ბერძნის ლაშქრის კაცნი ამბობდენ, რომ ამის-
თანა ბარბაროსნი და ასე ზნეობით და შორებულნი ელლი-
ნებზე ჯერ არავენ შეგვხვედრიანო. მოსუნეხნი საზოგადოდ
იმისთანა საქმეს კადრულობენ, რასაც სხვანი მალეით ჰსჩა-
დიან“ 1).

სტრაბონი ასე აგვიწერს თვით იბერიას. „იბერია,
იმისის სიტყვით, შემოზღუდულია ქავკაზიის მთის შტო-
ებით სომხეთამდე და პოლხიდამდე. იმათ საშუალო მდე-
ბარებს ვაკე-მინდორი, რომელიც ირწყვის მდინარეებით. იმათ
შორის უდიდესია მტკვარი. მტკვარი იწყობა სომხეთში და ჩა-
მომდინარებს ვაკე-ადგილებში; მტკვარს ერთვიან არაგუი,

1) Asie Mineure, t. II p. 326 - 329.

რომელსაც სათავე ძველშია აქვს და სხვა მდინარეები. მტკვარი ვიწრო შესართავით შედის ალბანიაში. ალბანიასა და სომხეთს შორის არის გაშლილი, ჰრწყავს პოხერს საძოვრებს და იერთებს ბევრს მდინარეებს; მაგალი თებრ, ალაზონს, სანდოზანესს, როეტაკეს და ხან ესს. მსენი სულ ნავით სასვლელნი არიან. ბოლოს მტკვარი ჩადის ქასპიის ზღვაში. „აღრიცხულს მდინარეებში ალაზონი ახლაც ალაზხად იწოდება. დანაშთენი კი ახალის მდინარეების სახელ-წოდებას არ ეთანხმება. იქნება, ფიქრობს მიხვალდი, სტრაბონი უჩვენებს ნამდვილს ძველს იბერიის სახელებს, რომელნიც მწერლებისაგან შეცვლილნი არიან. ჩვენ შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ მტკვრის დაბლობები რომაელებმა კარგად არ იცოდნენო: იქამომდე არც პომპეი, არც ლუკული არ მისულანო. სანდოზანესც, როეტაკესი და ხანესი უნდა იყვნენო ახლანდელი ახსთაფა და შცია, ანუ ხრამი ღებედით და მუშავერით, და იქნება ალგეთიც და ლიახვიც. ¹⁾“

სტრაბონი უჩვენებს იბერიაში შესავალს ოთხს გზას. ერთი ამას წინათაც მოვიხსენეთ. „პირველია გაყვანილი პოლხიდის ციხე-სიმაგრით სარაპანით (შორაპანით) და იმისს მახლობლად მდებარეს მთით, სადაც პოლხიდაში მიმდინარებს შაზისი, რომელიც არის შეიარაღებული ას ოცის ხიდით მდინარის სიმკვირცხლის და ძალის გამო, მთელი არე-მარე დაგლეჯილია ნაქადულებით და ნიაღვრებით. ეს გზა, პოლხიდიდამ იბერიაში შესავალი გზა, რომელიც მთლად აღჭურვილია ციხე-სიმაგრეებით, კლდეებით და მთის უფსკრულში

¹⁾ Страб. изв., стр. 117 и 118.

ჩამომჩქეფარე მდინარეებით“. ეს აღწერა სტრაბონისა ნამდვილი სურათია იმ გზისა, რომელიც ახლაც ქართლიდამ იმერეთს გადადის სურამის მთით ანუ ლიხის მთით და შორაპნის მახლობლად მიემართება ქუთაისსა და ქუთაისს იქით რიონით შოთს. აქაურს მდინარეებს თავისა სიმკვირცხლე აქამომდე არ მოჰკლებია; ძველის ხიდების ნანგრევებს ახლაც მრავალს პოულობს აქა-იქ მოგზაური. სტრაბონი შაზისად უწოდეს ჭვირილას, თუმცა ეს სახელ-წოდება მითვისებული აქვს ახლანდელს რიონს. ესეც უნდა შევნიშნოთ, რომ ძველნი ბერძნების და რომაელების ძწერალნი შაზისად უწოდებდებენ ზოგნი რიონს, ზოგნი ჭვირილას, ზოგნი ჰოროხს ¹⁾. მეორე გზა: „იმ ტომებთაგანი, რომელნიც ჩრდილო-მხარეს მთაბარობენ, მგზავრი სამის დღის განმავლობაში დიად გაჭირებით მოგზაურობს; შემდეგ ის შედის არაგუსის მდინარის ხეობაში, სადაც ერთის დღის მაგიერად უნდება ოთხს დღეს. მზის დასასრული დაცულია მტკიცის ზღუდით.“ ²⁾. ეს გზა ის გზა არის, რომელიც ქავკაზიის შუა გულში გადაის, მყინვარის მთის ძირში და კობზე, რომელსაც ქართლის-სხოვრება ღარილად ანუ ღარილანად ასახელებს, რომაელები—*Pylae Caucasicae*, *Porta Alanorum*, *Porte des Alains*, არაბები—ბაბალოლანად, სომხები—შირაპახაკად (საქართველოჲს ზღუდედ) ³⁾, რომელიც პლინის სიტყვით „არის ვრცელი ბუნების ნაწარმოები, სადაც მთანი უე-

¹⁾ Страбонovy извѣстiя, стр. 117—120. Brosset, Additions et Eclaircissements
²⁾ 1° Hist. de la Géorgie, 1851, p. 94—98.

³⁾ Страбон. извѣст. стр. 120.

³⁾ Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I. p. 154, 155. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. VI, p. 268—271. 442; t. VII, p. 395—398.

კრად განიპობიან, სადაც კარნი, რკინით შექედლის ხის ძე-
ლებით არიან შეზღუდულნი და იმათ ქვეშ მიილტვის მდინარე
ღირიოდორისი, სადაც მახლობლად კლდეზე აღიმართება
ციხე-სიმაგრე აუმანია, აშენებული აურაცხელთ ტომთ შესა-
კავებლად¹⁾. პლინის ღირიოდორისი, სენ-მარტენის გამო-
კვლევით, არის ტერგი, ხოლო აუმანია — ღარილის სიმაგრე.
პლინის აღწერას და სტრაბონის მტკიცე ზღუდეს ეთანახმება აგ-
რეთვე მახუშტისაგან მოხსენებული მეფის მირვანის მიერ
აშენებული ღარილი, რომელსაც მირვანმა „შება კარი და ქმნა
სიმაგრე ხაზართა და ოსთათვის, რათა უმისოდ ვერღარა ვიდოდ-
ნენ“²⁾. — მესამე გზას სტრაბონი მოიხსენებს ყრულ. იმისის სი-
ტყვით „აღბანიდამ მთით გაღის გზა კლდეში გამოჭრილი.
შემდეგ გზა მიემართება ტბით, რომელსაც შეადგენს ავეკა-
ზის მთიდან ჩამომჩქეთარე მდინარე“. თუ რომ მიხვალდის
აზრით აღბანიას ღალისტანში დავასახელებთ და თუ აღბანიას
შეუერთებთ შუბის მაზრას შამახის ჩრდილო — ნაწი-
ლით, მაშინ სტრაბონის გზა აღბანიდამ იბერიაში უნდა
მოედებნოთ შუბის სამხრეთით, იქ, სადაც გზა შუბის მაზრი-
დან გადაღის შამახის მაზრაში. იქნება ის მდებარებდა უფრო
აღმოსავლეთად, შურთბულაყუს მახლობლად. აქ მთები ძა-
ლიან მაღალნი არ არიან და ზეობა მოგზაურისათვის გასაჭირი
არ არის. მრისავე გზით ახლაც დაიარებიან შირვანიდამ ღალის-
ტანში. აქ ტბას არა ვპოვულობთ: იქნება სტრაბონი უჩვენებს

¹⁾ Brosset, Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l' Arménie, 1849, 1
rapport, p. 96—93.

²⁾ მეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, 1842 გვ. 228. Saint-
Martin, Mém. sur l' Arménie, t. II, p. 193, 194.

სამურს და ხეობა გადააქვს იმისს ჩრდილოდ, ღერბენდისკენ. — მეოთხე გზას შეადგენს ვიწრო ხეობა, რომელიც იბერიიდან ჩადის სომხეთში. სტრაბონის სიტყვით, სომხეთის ხეობანი მიემართებიან შტკერისკენ და არაგვისკენ... ორივე ეს მდინარე მიმოუვლის ორს მაგარს ქალაქს, რომელნიც კლდეზე არიან ამართულნი და ერთი მეორეს თექვსმეტს სტადიაზე ჰშორავს. შტკვარზე მდებარებს ჰარმოზიკა, არაგვზე — სევმარა ანუ — სევსიმორა. ამ გზებზე სომხეთით იბერია პირველად განვლო პომპეიმ, მეორედ — ძანიდიმ ¹⁾. ეს გზა ახლაც უკეთესი სასიარულო გზაა: ის მიემართება ბეზაბდალით ქარაკიმიდამ ლორამდე, შემდეგ ახტალით — შულავერზე და ბოლოს — ძოდით ობილისზე. იქ, სადაც არაგვი შტკვარს ერთვის, სადაც სტრაბონი ასახელებს ჰერმოზიკას და სევმარას, აქამომდე მდებარებს ნაშთი ძველის საქართველოს დედაქალაქისა, მცხეთა და იმისს არე — მარეში დაბნეულია აქა-იქ მრავალი ნანგრევები, რომელიც ჰმოწმობს სტრაბონის თქმულებას. სტრაბონის არმოზიკა, პლინის ჰარმასტიზი და პტოლომეს არმაკტიკა არის შართლის-ცხოვრების არმაზის-ციხე, არმაზი, რომელიც ისახელებოდა ქალაქად და მახუშტის სიტყვით ახლანდელს ნაქულბაქევამდე იყო გავრცელებული. სევსამორა არ ვიცით რა სიტყვაა და საიდან არის წარმომდგარი; იქნება ის იყოს შეცვლილი ქართული სიტყვა. სენმარტენის გამოკვლევით სტრაბონი უწოდს ასე სამთავრო-ციხეს ²⁾.

¹⁾ Страбон, извѣст., стр. 121—122.

²⁾ გეოგრაფიული აღწერა, გვ. 194. Hist. de la Géor. t. I, p. 65. Mém. sur l'Arménie, t. II, p. 177, 178.

სტრაბონი მოკლედ გამოგვიხატავს თვით შინაგანს იბერის ცხოვრებას. იმისის სიტყვით ვხედავთ, რომ აქ ძველადვე დამყარებულა სახელმწიფო წესი და ხელოვნება წარმატებაში ერთი შესული ყოფილა. „იბერია დასახლებულია—ასე ამბობს სტრაბონი—ოთხის კასტით ანუ წოდებით, რომელნიც მეორესთან განსხვავებულნი არიან. უმაღლესი კასტა იყოფა ორად: პირველს ეკუთვნიან მეფენი და დიდებულნი, რომელნიც განსხვავდებიან შთამომავლობით და უხუცესობით; მეორეს ეკუთვნიან მსაჯულნი და სპათა გამგენი. მეორეს კასტას შეუადგენენ სამღვდლონი; მესამეს—მიწის მუშაკნი; მეოთხე კასტად ითვლება დაბალი ხალხი, რომელიც მეფეთ სამსახურს ეწევა და განთავისუფლებულია ყოვლისავე საზოგადო მოხელეობისაგან. ეს კასტა დაყოფილია კომლებად ანუ სახლობად, სადაც ყოველი საცხოვრებელი საერთოა და სადაც უხუცესნი ბძანებლობენ და განაგებენ საქმეს.“

ეს სურათი სტრაბონისა გვიმტკიცებს, ღუბუა-დე-მონპერეს ფიქრით, რა ძველის ხნისა უნდა იყოს ფეოდალური არისტოკრატია ძავეკაზიაში, სადაც თითქმის აქამომდე შეუცვლელად ისევ იგივეაო.—სტრაბონი გვიჩვენებს აღყვავებულს მდგომარეობას იბერიისას. იბერია აღბანიანე მომატებულად იყო შემკული ქალაქებით და მკიდროდ მოფენილი ხალხით. აქ იპოვებოდა სახლები აგურით ხელოვნურად აშენებული, ბაზრები და საზოგადო შენობები; კრამიტი საერთო ხმარებაში იყო. აქ ვაკე—მინდვრების მოსახლენი არიან გართულნი მიწის-შემუშაებაში, ტანთიმოსებიან სომხურად და მიდიურად, არიან მშვიდობის მოყვარენი ვიდრე მთიულნი, რომელნიც სიმრავლით იბერიელებს აღემატებიან და რომელნიც ცხოვრობენ თავიანთ მო-

ნათესავე და მოსაზღვრე სკვითების მსგავსად და ბრძოლის ხმაზე ადვილად სტოვებენ თავიანთს სამკალს. ამ სურათს აპკინანი და ღიონ ქასსიუსი პომპეის დროს დაუბრუნებენ, რომ იბერიელთ საბრძოლო იარაღი იყო ხელ-შუბი და შურდული; როდესაც იბრძოდნენ, მტერს ტყეში თურმე შეიტყუებდნენ და მალაღობის ხეებიდამ დაუწყებდნენ სროლას ¹⁾. ეს სურათი ამტკიცებს, რომ სტრაბონს იბერია თვალთ უნახავს და იბერიის ყოფა-ცხოვრება თვითონ გამოუკვლევია. იბერიად ის ასახელებს ახლანდელს ქართლს, ალბანიად — მთელს ღალისტანს და აგრეთვე აწინდელს ქახეთს. ქართლი როგორათაც ძველად, აგრეთვე შემდეგ სწავლა — ხელოვნებით წინ იყო ქახეთზე. შეოდალურს წესს აქ ქართლის ცხოვრებაც ისე გამოგვიჩვენებს, როგორც გამოგვიწერს სტრაბონი. ამ საგანზე შემდეგ გვექნება საუბარი. შენობაში ხელოვნების გავრცელებას სპარსეთიდან ქართლის — ცხოვრება მიაწერს ერისთავს არდამს ²⁾.

„ალბანიას ჰსაზღვრავს, სტრაბონის აზრით, აღმოსავლეთით ქასპიის ზღვა, დასავლეთით — იბერია, ჩრდილოეთით — ქავკაზიის თემი აჭარაუნის ვაკე — მინდვრებამდე, რომელიც ზღვამდეა. ალბანიის სამხრეთად მდებარებს ვაკე-მინდვრებიანი და მთიანი სომხეთი, რომელიც შეადგენს ქამბიზის მხარეს, აქ სომხები იბერიელების და ალბანიელების მოსაზღვრენი არიან.“ ³⁾, ამ აღწერილად სჩანს, რომ ალბანიას შეადგენდა, სენ-მარტენის განმარტებით, შირვანი და ღალისტანი ⁴⁾, ანუ ბროსეს სიტყვით, ქართველების ქახეთი და ღალისტანი.

¹⁾ Страбон. извѣст., стр. 117, 118. DuBois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, t. II, p. 49, 50. Hist. de la Géor. Introd. 1858, p. XIX, XX.

²⁾ Hist. de la Géor. t. I, p. 77.

³⁾ Страбон. извѣст., стр. 126. Mém. sur l' Arm., t. I, p. 214.

⁴⁾ Hist. de la Géor. Introd. p. X.

„აღბანთაში მიმდინარებს მტკვარი (Cyrus), რომელიც სხვა მდინარეების შეერთებით ვრცელდება და მიწას დიდად აპოხიერებს. მტკვრის შესართავში ზღვას მუდამ შემოაქვს ქვიშა, ასე რომ ახლო-მდებარე კუნთძღები ერთი მეორეს უკავშირდებიან და ხმელეთს ერთვიან; ამისთვის აქ მსვლელობა საშიშარია, უფრო საშიშარია იმათ, რომ ზღვის ზვირთნი ამ ადგილს სცემენ. ამბობენ, ერთი მტკვარი, ვადრე ზღვას შეუერთებოდეს, თორმეტ სართავად განაწილდებოდა; ამათში ზოგი ქვიშით იმსება, ზოგი თუმცა ღრძაა, მაგრამ ნავთსადგურად უვარგისია. ეს ნაპირი ზღვით და მდინარეებით მოიფინება უმეტეს სამოც სტადიაზე, მაგრამ აქ იმას მისაველი არა აქვს. ამ ზღვის მოძრაობას ოთხმოც და ათ სტადიაზე გააქვს ქვიშა, რომელიც აღმართავს ნაპირზე ქვიშის გორაკებს. მახლობლად ზღვას ერთვის არაქსი, რომელიც დიდის სიმკვირცხლით მომდინარებს ლომხეთიდან.“ ეს სურათი, მიხეალოდის განმარტებით, ახლაც ეთანახმება ადგილობრივ მდებარებას. მართალია, რომ მხოლოდ მტკვარი თავისის შტოებით ჰრწყავს და აპოხიერებს შთელს მაზრას; მართალია, რომ ყველა იმისი სართავები ისე შემცირებულა, რომ როგორც ზუღდენ შტეტ ფოქრობს, არა თუ ხობალოდები, თვით დიდი ნავეებიც მძლივს შემოდნიან, ისეთი ნავეები, როგორსაც სპარსელები ქასპიის ზღვაზე ხმარობენ. ამისთვისაც სტრაბონი შემცდარი არ არის, როდესაც იტყვის, რომ აქ კარგი ნავთსადგური არ არისო. სართავები აქამომდე უფრო და უფრო მცირდება: ქვიშა როგორც მდინარეს მოაქვს, აგრეთვე ზღვის ზვირთებს გამოაქვს. ძველად, იქნება თვით სტრაბონის დროს, ნაპირი უფრო თანასწორე იყო და დროითი — დრომდე ის

(ნაპირი) ზღვას შორს არ გაჰქონდა. ამისთვისაც სტრაბონს საფუძველი აქვს, როდესაც ამტკიცებს, რომ ზღვის ზვირთნი სცემენო ნაპირს უმეტეს 60 სტადიაზე (ანუ 10 ვერსზე მეტად). ახლაც მრავალი კუნძული ნაპირისა გვიმტკიცებს, რომ ზღვა უფრო და უფრო უკან იწევს და ამასთანავე კუნძულები ჩნდება ქვიშის გამო, რომელიც მტკვრის სართავებს შეაქვთ ზღვაში 15 ვერსამდე. მკვი არ არის, რომ სტრაბონის დროდამ მთელი ნაპირი, მთელი წაყოფიერი დელტა მტკვრისა დიდად შეიცვალა, რადგანაც ყოველ-დღე იცვლება, ძველად ხომ უფრო დაბლა უნდა ყოფილიყო. შესაძლებელია, რომ ზოგიერთი მტკვრის სართავი სრულებით დაიხშო ქვიშით. მაშა სადამე-გასაკვირველი არ არის, რომ სტრაბონი აღრიცხავს 12 სართავს, როდესაც ახლა ექვსსაც აღარ იხსენიებენ ¹⁾.

სტრაბონი თავისს აღწერაში თვით ბუნების ისტორიასაც კი შეეხება ალბანიისას. ის მოიხსენებს აქ მორიელებს და ფალანგებს. „აქ არისო ისეთი ფალანგები, რომელნიც ზოგნი სიცილით ჰხოცვენო, ზოგნი—ცრემლით: იმათგან დაშხამული ადამიანი გრძნობსო მტკივნეულობას თავისის მოყვასისადმი.“ მართლა და მორიელი აქამომდე მრავალია ფოცელს იბერიის და ალბანიის ვაკე-მინდვრებში, რომელნიც მტკვრით ირწყვიან, თუმცა ისე საშიში და ისე შხამიანი არ არის, როგორც სტრაბონი ფიქრობს და როგორც თვით ადგილობრივი მცხოვრებნი შიშობენ, თუ რომ ნაკბენს ადგილს თავისს დროს ზეითუნი ზეთი მიასწარით... „აქ ბუნება ისე უხვია, რომ ალბანელნი არც კი ჰსაჭიროებენ ზღვის

¹⁾ Страбон. извѣст. стр. 122—124.

აღებ-მიცემაში; განაგრძობს სტრაბონი. თვით მიწითაც ვერ
სარგებლობენ აგინი, როგორც რიგია. ღელა-მიწას აქ გამო-
აქვს ყოველ-გვარი ნაყოფი და მცენარე, რომელიც მუდამ
ამწვანებულია. არავინ იღვწის იმათის შემუშავებისათვის. რაც
უნდა მიწის მოსავალი იყოს, ყოველივე აღმომცენარებს აქ
უთესველად და უხნავედ, როგორც ამას ამტკიცებენ ვინც კი
სამსახურის გამო იქ ყოფილა. მრთხელ ჩაფლულს თესლს
გამოაქვს ჯარი-სამი სამკალი, ერთს მარცვალს-50 მარცვალი.
სახნავედ ხმარობენ ხის გუთანს და არა რკინისას. მთელი
ვაკე-მინდორი ირწყვის მდინარეებით და ნაკადულებით უფ-
რო მეტად, ვიდრე ბაბილონი და მკვიპეტი. ბალახი მუდამ
მწვანეა, საძოვრად გამოსადევია. ჰაერი ყოველთვის მრთე-
ლია. პირუტყვი, შინაური და გარეული, კარგად იკვებებიან.“
„აღბანიელნი სხვა მთის ტომებზე აღმატებით არიან მშვე-
ნიერნი და ტანოვანნი; არიან ფხიზელნი და ცხოვრობენ
ბუნების მსგავსად; არ იციან ფულის ხმარება; სთვლიან მხო-
ლოდ ასამდე, თუმცა აღებ-მიცემობას დიდად მისდევენ. სხვას
არას დასდევენ: არ იციან არც ზომა, არც წონა; უფუქრებე-
ლად იწყობენ ბრძოლას, საზოგადო საქმეს და მუშაკობას;
ომობენ ქვევითნი და მხედრობით, როგორათაც სომეხნი;
არიან მსუბუქად და მძიმედ შეიარაღებულნი; გამოჰყავთ
მომატებული წყობა, ვიდრე იბერიელებს: 60,000-მდე ქვევითი
ჯარი, 22,000-მდე-ცხენოსანი. ამოდენა ჯარი გამოიყვანეს საბ-
რძოლად პომპეისთან. აღბანიელნი ხმარობენ შუბს და ისარს,
აბჯარს, ფარს და ჩაბალახს, იბერიელების მსგავსად. აღბანიას
ეკუთვნის აგრეთვე ძასპიანა. აქედამ წარმოსდგა კასპიელების
და თვით ზღვის სახელი.“ გზა იბერიიდან ძველს აღბანიასში

ანუ ღალისტანში, სტრაბონის სიტყვით, გაყვანილი იყო უწყლო ქამბიზენის მინდვრით, რომელიც თვით ალაზნამდე მთიანი იყო. ეს ადგილი შიხგაღლის თქრით უნდა უდრიდეს ახლანდელს შუაღარს და ქარასოეს, სადაც მხოლოდ იორი მიმდინარებს ¹⁾.

ალბანია—ის სიერცე, რომელიც მდებარებს იბერიისა, ქავკაზიისა და ქასპიის ზღვის შორის,—დასახლებული იყო ყოველთვის მრავალთ მცირე—ტომთაგან, რომელნიც ერთმეორესთან დამოუკიდებლად იყვნენ. იმათ შორის სტრაბონი იხსენიებს გელოებს და ლეგებს. გელოებად ზოგნი ჰხადიან გლიგოელებს, ზოგნი გილანელებს. ლეგის სახელწოდება უჩვენებს ახლანდელს ლეკებს. —სტრაბონის დროს თვით თოეულს ალბანიის ტომს ჰყვანდა საკუთარი მეფე, ერთი იმათგანი ბძანებლობდა დანაშთენთ. ალბანიელები საუბრობდნენ სხვა და სხვა ენაზედ, რომლის რიცხვიც, სტრაბონის სიტყვით, იყო 26 ²⁾. „ალბანიელი თაყვანს-სცემენ მზეს, იუპიტერს და მთვარეს. ამ უკანასკნელის ტაძარი აშენებულია იბერიის საზღვარზე. სამღვდელი პირი, რომელიც აქ მსახურებს, შემდეგ მეფისა ყველაზე მეტად ჰატივ-ცემულია. იმას უპყრის უპირველესი ადგილი სამლო ნადიმში; ის ბძანებლობს სატაძრო მანრაში, რომელიც არის ეკრელი და დიდად დასახლებული. ზოგნი სატაძრო მსახურთაგანი ღვთაების შთაბერვით წინასწარ-მეტყველობენ. იმათში ვინც მომატებულად აღივსება ზენარის მადლით, ის იწყებს ტყეში ტან-

¹⁾ Страбон. извѣст. 124—125.

²⁾ Тамъ же, стр. 125, 127. Мѣм. sur l'Arm., t. I, p. 217, 218.

ტალს; ამ დროს მღვდლის ბძანებით იმას სტაცებენ ხელს და ნაკურთხის ჯაჭვით შეჰკვრენ. წლის განმავლობაში იმას უხვად აძლევენ საქმელს; ბოლოს მთვარის დღეობაში სხვათა მსხვერპლთა შორის დაჰკვლენ; აი რა გვარად მინც ამ ხელობაში მომატებულად გამოცდილია, ის ხელით მპყრობელი ცულისა, რომელიც განგებ ამ-გვარ საქმეში იხმარება, გამოდის ხალხის შუა-გულიდამ და დასცემს ცულს გვერდით მკერდში. როდესაც მსხვერპლი დაეცემა, ის იმისის შინაგანიდამ ამოიღებს საწინასწარმეტყველო ნიშანს, რომელსაც ხალხს დაანახებებს. მასუკან გვამი მიაქვთ დაწესებულს ადგილს, სადაც თვითოჯული იმას გადააბჯენს ცოდვის განსაწმენდელად“. ღუბუა-დე-მონპერე, რომელსაც ეს სიტყვები გამოუწერია სტრაბონიდამ, ღიღს მსგავსებას უჩვენებს ამ ჩვეულებებისას თავრის ტომში და აგრეთვე ჩულო-ფინნებში, რომელნიც ბალტიის ზღვის პირად სახლობენ და რომელთაც, იმისის სიტყვით, დამოკიდებულება ჰქონათ ოდესმე იმ ფინნებთან, ქაჯკაზვისა და თავრიდის მთებში რომ შეხიზნულან ¹⁾.

V

შვედეთს უცხო-ტომთ კვალს შავკაზიაში. — ამ კვალს უზოგულობთ ენებში, სხვა და სხვა გეოგრაფიულს სახელ-წოდებაში, სარწმუნოებაში, ხეობაში და ყოფა-ცხოვრებაში.

შოველივე, რასაც კი ცხოველად უწოდებთ, დედა-მიწა,

¹⁾ Voyage autour du Caucase, t. VI, p. 13—15.

მცენარე, პირუტყვი, ადამიანი და თვით ადამიანის ზნეობა და ყოფა-ცხოვრება, ყოველივე ეს არის ნაწარმოები ანუ შედეგი წარსულისა. წარსულს ფორმებს ანუ ორგანიზმებს უშობნია აწინდელი ფორმები; აწინდელი ფორმები ჰშობენ მომავალს ფორმებს. ასე დაუწყებია პირველ-საუკუნოდამ-ვე გამოუკვლეველს ძალას. მთელს ბუნებაში არა არის რა, რომ შემდგარი ან გაუქმებული იყოს: ყოველივე მოძრაობს, დროს განმავლობაში იცვლება. ძარგია თუ ავი, სასარგებლოა თუ მავნებელი, ის თავისს კვალს არა ჰკარგავს. რამდენადაც მეცნიერება წარმატებაში შედის, იმდენად ეს აზრი უფრო და უფრო ცხოველდება. ბუნებითი ისტორია გვიმოწმებს, რომ ძველი ბუნების ფორმები ახალს ფორმებში გადასულა, თუმცა იმათში ჩვეულებრივი გონება ვერა მსგავსებას ვერ შეჰძინებდა; ფიზიოლოგია გვიმტკიცებს, რომ აწინდელი კაცობრივის ნათესაის ტიპი ანუ აგებულება სულსხვაა, ვიდრე ძველად. შედარებითი ენათ-სწავლა გვარწმუნებს, რომ არ არის ხმელეთზე ენა, რომ იმ მდგომარეობაში იპოვებოდეს, რა მდგომარეობაშია ც დაბადებულა: ძველადვე თვითოეულს ენაში დაშთენილა მხოლოდ წინაპარის ენის ფესვები და გრამმატიკული აგებულება. ამ ბუნების წესს ექვემდებარება თვით მთელის ადამიანის ტომი, რომელიც დაახლოებით, დაკავშირებით, დამონავეებით ერთი ტომი მეორე ტომში გადაშენდება, ერთს მეორეში შეაქვს თავისი ელემენტი, თავისი თვისება, თავისი ზნეობა. სადა აქვს თვითოეულს ტომს დასაწყისი, როგორ მომდინარეობს იმისის ცვლილების სვე, რას ანუ ვის ჰქონია იმაზე მომატებული გავლენა, ამის გამოკვლევა ან შეუძლებელია, ან

ქნელია. აქ საჭიროა ფაქტები, იმათი შედარება ერთისა მეორესთან, თვით ამ ფაქტების ისტორია, რომელიც თითქმის არც ერთს ტომს არ უკრეფია, არ დაუცავს... ჩვენ არ ვიცით არსად მხარე, რომელსაც იმდენი გავლენა გამოეწვლას ქველის დროდამ, რამდენიც ჩვენს ქავეკაზიას გამოუვლია. მიზეზი არის იმისი გეოგრაფიული მდებარება, იმისი განვითარებული ბუნება. ქავეკაზია მდებარებს—თუ ნება გვექნება ასე ვთქვათ,—თვით აზიისა და ევროპის შარა-გზაზე. ქავეკაზია უაღმატებულესად შემკულია ყოვლის-გვარის კლიმატით, ყოვლის-გვარის მცენარით, მიმზიდავის ადგილ-მდებარებით; ის არის მდიდარი და უხვი მდინარე-წყლებით. იმას ჰსაზღვრავს: ევროპის მხრივ შავი ზღვა, აზიის მხრივ ქასპიის ზღვა. მრავალი მოძრაობა, ემიგრაცია აზიიდან ევროპაში ქავეკაზიით იყო აქ თვითოეული ნათესავი თავისს მოგზაურობაში ანუ სამუდამოდ მკვიდრდებოდა, ანუ დროებით ბინადრობდა და თავისს კვალს ადგილობრივ სტოვებდა. ამისათვისაც ეს მხარე ძველადვე სახელ-წოდებული იყო მრავალენოიან მთად. ჰეროდოტეს სიტყვით, ქავეკაზია შეიცავდა დიდძალს ტომთ რიცხვს; ბერძნების და რომაელების მწერლები აღრიცხვენ 300-ზე მომატებულს ტომს მხოლოდ იმათ რიცხვში, რომელნიც ლიოსკურიაში ჩამოიკრიფებოდნენ. პლინი გვიმოწმებს, რომ იმისს დროს რომაელებს აქ 130 მოთარგმნე ჰყოლიათ. აქ ეძებდნენ საზოგადოდ ყველა ტომთ ფესვს და შთამომავლობას, მრთს დროს აქედამვე უჩვენებდნენ ისტორიკნი მთელის მსოფლიოს გაშენებას. ეს იყო მიზეზი, რიტტერის სიტყვით, რომ ხმარებაში შემოვიდა სახელ-წოდება „ქავეკაზიის მოდგმა“ (Кавказская раса; Race caucasienne),

რომელსაც მიჰსთვინებენ მთელის მეროპიისა და აზიის უმეტესის ნაწილის მცხოვრებთ¹⁾... შემდეგ ამისა ექვი აღარ უნდა გვეკონდეს, რომ უცხო-ნათესავთ ქაეკაზიაში ბინადრობის სახსოვრად მრავალი კვალი უნდა იყოს აქამომდე დატევიებული ჩვენს მხარეში: ესე იგი, ქაეკაზიის ტომთ ენებში, ადგილებისა, მთებისა და მდინარეების სახელ-წოდებაში და თვით ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაში. ეს საგანი ღიად ღირსია ყურადღებისა. საუბედოდ უნდა ვთქვათ, რომ იმას ჯერ ისტორია არ შეჰხებია. შეეხნენ მხოლოდ გაკვრით ზოგიერთნი, მეტადრე პლაპროტი, მივიანე-სენ-მარტენი და ლუბუადე-მონპერე: ამათ უჩვენეს უცხო-თესლთ კვალი ქაეკაზიაში: პლაპროტმა ენებში, სენ-მარტენმა—გეოგრაფიულს სახელ-წოდებაში, ლუბუამ—ზნეობაში და ყოფა-ცხოვრებაში. ამათში უალრესად ღირსია ყურადღებისა ლუბუა, რომელსაც ამ საგნის წყაროც თვითონვე აღმოუჩენია: ჰომერის ილიადა და ოდისსეა და სხვა მწერლების თქმულება, აგრეთვე აკლამეები პანტიკაპეაში, სადაც მრავალი ძველის ყოფა-ცხოვრების საგანია დამარხული. ეს ყველა ლუბუამ თვითონ გაჩხრიკა, გაარკვია, შეადარა ახალს და ძველს ყოფა-ცხოვრებას და თავისი აზრი ამ საგანზე თავის Voyage autour du Caucase-ში ჩაუერთო. თვით პლაპროტის Voyage au Mont Caucase-ში ისე ამ მხარის აღწერა არ არის შესანიშნავი, როგორათაც Langues du Caucase, რომელიც იმას თავისის მოგზაურობის მეორე ტომში შემოუტანია და რომელშიაც ის გამოიკვლევს, რომელს ქაეკაზიის ენაში რა უცხო ტომთ

¹⁾ Риттеръ, исторія земледѣнія, стр. 81—82. Vit. S—Mart. Rech. sur les popul. du Cauc. p. 98, 136.

სიტყვები იხმარება. ჯერ კიდევ დაქვეშარიტებით არ ვიცით, რამდენი დედა-ენაა ქვეკაზიაში: ზოგნი უჩვენებენ ექვსს, ზოგნი შვიდს: ოსურს, ქართულს, ლეკურს, ქისტურს, თურქულს ანუ თათრულს და ჩერქეზულს; თვითოეული ამ ენებთაგანი იყოფა რამდენსამე შტოებად. საიღამ არიან იგინი წარმომდგარნი, სად რა რიგად არიან გავრცელებულნი, ამ საგანზე გვექნება ვრცელი საუბარი თავ-თავისს ადგილსს. ახლა მხოლოდ ამას ვიტყვი, რომ ქვეკაზიურს დედა-ენებში კავშირი არა არის რა. ლეკური, ქისტური, ჩერქეზული ენები უნდა ეკუთნოდნენ თურანულის ენის მოდგმას; იმათი ლექსიკონი არის საესე ამ მოდგმის ენის სიტყვებით. ლეკურში და ქისტურში მომატებული სიტყვები არის სამოედური; ჩერქეზულში ნაკლები. ზარდა ამისა იმათში იპოება თურქული, კირგიზული, ვოგულური, ვოტიაკური, ოსტიაკური, ჩუვაშური, ფინნური; იპოება აგრეთვე, თუმცა ნაკლებ, შვედური, სპარსული, სლავიანური, ნემეცური, ლათინური, ანგლიური, არაბული, ქურთული, ისლანდური: ლეკურს ენაში აქამომდე ხმარებაშია, სხვათა შორის, ჰუნური სიტყვები აღილლა (ატილლა იყო ჰუნების წინა-მძღომელი ანუ მეფე მენუთეს საუკუნეში), მსკა (მსკამა იყო ატილლას ქალი). თურქული ენა თითქმის მთლად შეიცავს ტობულის თურქების (აღმბირში) და ძოსტანეპოლის თურქების სიტყვებს. ჩერქეზული და აფხაზური ერთის ფესვიდამ მომდინარებენ, როგორც ამტკიცებენ ბულოდენშტეტი, ლუბუა და ლუი შივიანი, თუ შეადგენენ სულ სხვა და სხვა ენებს, როგორც გვარწმუნებენ პალლასი, პლაპროტი, ბელი და ლუ-

ლიე, ამაზე დარწმუნებით ვერას ვიტყვით ¹⁾. ოსური ენა ძველი ალანების ანუ ირანების ენაა, ესე იგი ინდო-ევროპიულის მოდგმისა; ოსური ლექსიკონი წარმოგვიდგენს სპარსულს, ფეჰლევურს, ნემეცურს, სლავიანურს, სანსკრიტულს, ქართულს, არაბულს და ეოტიაკურს. მომატებულია: მიდოსპარსული, ნემეცური და სლავიანური; ყველაზე ნაკლებია — არაბული და ეოტიაკური. ქართული ენა შეიცავს: სანსკრიტულს, სპარსულს, ზენდურს, ქურთულს, ფეჰლევურს, ესტონურს, ბერძნულს, ლათინურს, სომხურს, ნემეცურს; შეიცავს აგრეთვე: შანჯურულს, სამოედურს, ეოგულურს, თურქულს, მონგოლურს, ფინურს, ჩინურს. ამათში მომატებული სიტყვებია სპარსული და სომხური ²⁾. რომლის ენის მოდგმას ეკუთვნის ქართული, ამაზე შეცნირებას ჯერ უკანასკნელი სიტყვა არ გამოუთქვამს; მაქსი-მილლერი თავის გამოკვლევაში ძავეკაზიის ენებზე ქართულის ენის გამო ირყევა, დარწმუნებით არას ამბობს. წარჩანებული ბოპპი და სხვანი კი არ ეჭვნულობენ, რომ ძავეკაზიაში ოსური და ქართული, ძავეკაზიის გარედ — სპარსული, თაჯიკური (ბუხარიაში), სომხური და ავგანური ეკუთვნიან ინდო-ევროპიულს ანუ ირანულს მოდგმას ³⁾...

ამას წინაღ ჩვენ კიდევ გვქონდა საუბარი თვით ძავეკაზიის სახელ-წოდების წარმოებაზე. ჩვენ დავამტკიცეთ, რომ „ძავეკაზია“ მოტანილია ძველად აზებისაგან ანუ ასებისაგან

¹⁾ Journal d' une Résidence en Circassie par James Stanislas Bell, 1841. t. I p. XXXVII, II; t. II. 234, 366. Klapp. Voyage au mont Caucase. t. I, p. 201; t. II, p. 417. — Люлье, Записки Кавк. отд. Русс. Геогр. Общ. кн. IV, стр. 184.

²⁾ Klapproth, Voyage au Mont Caucase, t. II, p. 289—577.

³⁾ Вѣстникъ Европы, 1867 г. сент. Очерки этнографіи Кавказа. Кавалевскаго, стр. 137. 140.

(ოსებისაგან) ინდოეთით, სადაც ეს სიტყვა აქამომდე ხმარებაშია. ეს სახელ-წოდება ჩვენ მხარეს შესთვისებია აქამომდე სამუდამოდ და აქედამ აღარსად გავრცელებულა, რადგანაც მომატებული ნაწილი აზების ტომისა აქვე დამკვიდრებულია. ჩვენ ისიც გამოვიკვლიეთ, რომ თვით „აზია“, პირველად პელაზგებს — შემდეგ იმათის გადმოსახლებისა საშუალო-აზიიდან — მიუთვისებიათ ერთის ადგილისთვის მცირე-აზიაში; მასუკან ასე დაპრკმევია ჩრდილო მხარეს ძავკაზიიხას და აქედამ მთელს აზიას მოჰფენია, საიდან არის მოტანილი თვით სახელ-წოდება შობრუსისა, ჩვენ ესეც გამოვიკვლიეთ. თავდა — პირველად ქართველები და სომხები ახლანდელს არარატს უწოდებენ მასისად. ძველი მნიშვნელობა ამ სიტყვისა ჰნიშნავს ფრიად მაღალს. სანსკრიტულს ენაზე ითქმის mah ან უ mahat. (აქედამ წარმოსდგა ქართული მაღალი), ლათინ. magnus, ზენდურად mas, ბერძნულად μέγας, μασσας, გოთურად mees, ანგლიურად most, ებრაულად masak. ასე უწოდდენ ჯერ თავის ქედის ნაწილს, რომელმაც ჰყოფს სომხეთს და მესსოპოტამიას. აქვე უჩვენებდენ სხვა და სხვა მაღალს მთებს, სადაც ნოეს კიდობანი შემდგარა, მასისი შემდეგ დროებში მიჰსთვისებია აწინდელს არარატს ¹⁾. ქართველები ძავკაზიის ქედს უწოდებენ სხვა სახელსაც, რომელიც დიად ღირსია შენიშვნისა: ეს სახელია თემი. როდის მიუთვისებია თემი ქართულს ენას ან როგორ შეცვლილა იმისი ნამდვილი მნიშვნელობა, ჩვენ ამაზე ცნობა არა გვაქვს. ეს-კია, რომ თემი ხშირად იხმარებოდა საბერძნეთში,

¹⁾ Viv. S-Mart. Recherches... p. 3, St. Saint-Martin, Mém., sur l' Arm. t. I. p. 262 et. suiv.

თვით სომხეთში და ჰნიშნავდა სამხედრო მაზრას ანუ პროვინციას. ის არის წარმომდგარი ბერძნულის სიტყვიდამ Θέμα 1).

ზემოდ ნაჩვენების სახელების წარმოება და გეოგრაფიული გავრცელება უეჭველია. ამასვე ვერ ვიტყვით იმ სახელ-წოდებაზე, რომლის ისტორიულ სვესაც ახლა გამოვიკვლევთ. ზოგიერთზე ნამდვილად სჩანს, რომ სწორედ შორიდან არის მოტანილი, მომატებული კი ექვ ქვეშ არის: ესე იგი დარწმუნებით არ ვიცით-ესა და ეს სახელი მართლა უცხო სახელ-წოდებაა, თუ ადგილობრიუ ნაშობია. შეუძლებელიც არის ითქვას ეს ასეაო, ასე უნდა იყოსო: იმათ დასაწყისს, როგორათაც ყოვლის-ფრის დასაწყისს, ისტორიის წინა—დროთ წყვილიაღში აქვს თავისა ფე' ვი... თუმცა ჩვენ შეეუდგებით ამ საგანს, მაგრამ შევიძლებთ ამის გამოკვლევას თუ არა, ამისი თქმა არ შეგვიძლიან. თვით მკითხველისათვის მიგვიჩვენია ამისი დაფასება.

მიწყობთ იბერიიდან. ეს სახელი ერქვა ძველად საქართველოს, ანუ უკედ ვთქვათ, იმის ნაწილს. სულ ძველად იბერიას არც ჩვენი წინა-პარები ხმარობენ, არც უცხო ტომნი. ჰეროდოტემ ის არ აცის. მხოლოდ პირველის საუკუნეშია მკრისტ. შობ. წინ შემოდის ის ხმარებაში, ესე იგი იმ დროდამ, როდესაც პომპეი ებრძოდა პონტის მეფეს მიტრიდატს. შემდეგ ამისა რომაელებში და ბერძნებში ის საზოგადოდ იხმარება. მართო საქართველოს არა აქვს მითვისებული იბერია: იბერიად იწოდებოდნენ მეროპაში ისპანია და აგრეთვე ირლანდია 2).... ჰეროდოტეზე ადრე იხმარებოდა

1) Asie Mineure. t. II, p. 455. Mém. sur l' Arm. t. I, p. 28, 93, II, p. 470.

2) Rech. p. 63-65.

იბერიის მაგიერ ტიბარი, ტიბარელნი, მაგრამ ამ სახელ-წოდებით
მრფევი და მსუნოფონტე ჰნიშვნენ შაეი-ზღვის პირად იმ
ადგილს, რომელიც მცირე-აზიაში თერმიდონის მახლობ-
ლად მდებარებდა. სტრაბონი ტიბარენებად ასახელებს ტრა-
პიზონის აღმოსავლეთად მცხოვრებს ჯანებს ან ლაზებს. ბარ-
და ამისა ძასპიის ზღვის სამხრეთით უჩვენებენ ტაპირებს-
მაზანდერანში-ტაბერიტანს ¹⁾. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ იბერი,
ტაპირი, ტაბერიტანი ერთი ფესვიდამ აჩიან წარმომდგარ-
ნი. მივიანე-სენ-მარტენის აზრით თვით იბერი და იმერი
ერთი და იგივეა: იბერიც, იმერიც ჰნიშვნენ „იქით—მხარეს“,
„მხარეს—იქითს“ ინდო-ევროპიულს ენებში. ამ მნიშვნე-
ლობას წარმოადგენენ: ხანსკრიტულში upari, ბერძნულში
ὑπέρ, გოთურში over; თვით სემიტურს ენებსაც კი შეუთვი-
სებია ეს სახელი: ებრაულის eber-ის მნიშვნელობა არის
„იქითი“ ²⁾. ჩვენ, ქართველები, დარწმუნებულნი ვართ, ვი-
თომც ძართლი წარმომდგარი იყოს „ქართა-ველისაგან“.
მაგრამ სხვანი სხვა გვარ ფიქრობენ. შოპენი ამტკიცებს,
ქართლი და კელტი ერთი და იგივეა ³⁾. თუმცა შოპენი
ღიად უცნაური მწერალია, მაგრამ ეს აზრი იმისი არ უნდა
იყოს უსაფუძვლო, როდესაც მოვიგონებთ, რომ ზოგიერთს
მწერლებს, იმათ შორის მივიანე-სენ-მარტენს, ქართველების
შთამომავლობა კელტების მოდგმის ფესვიდამ გამოაქვთ.—
ზემოდ დავასახელებთ მცხეთის მახლობლად ძველი ციხე-სი-
მაგრე არმაზი. არმაზის პირველი წყარო უნდა იყოს მრმუ-

¹⁾ Rech... p. 57—60.

²⁾ Ib. p. 64—66.

³⁾ Новыя Замѣтки на древнія исторіи Кавказа, 1866, стр. 273.

ზდი, მრმუზი, სპარსების ღმერთი, ანუ უზენაესი ღვთაება. მრმუზდად იწოდებოდა ჰერეთვე ქალაქი და ნავთ-სადგური შარსის მახლობლად სპარსეთში. შესაძლებელია, რომ სპარსეთით იყოს არმაზი შემოტანილი ძართლში ¹⁾. მვით თბილისსაც ვპოვებულა უცხო-ქვეყნებში. Tibilis-ი ძველად მდებარებდა ნუმიდიაში, იმ ადგილს, სადაც თბილი წყალი ამომდინარებდა მიწის გულიდან. ბარდა ამისა ბოლემიაშია ქალაქი ტეპლიცი: ის არის წარმომდგარი სლავიანურის სიტყვიდან тепло, რომელიც ეკუთვნის ერთს და იმავე ფესვს, როგორათაც ლათინური tepidus ²⁾. — ღილ ღირს-შესანიშნავი სახელ-წოდება არის ძოლხიდა, რომელიც ერქვა ახლანდელს იმერეთს შავი-ზღვის პირის მხარეებითურთ. ამ სახელ-წოდების ისტორიას სხვა და სხვა გვარ გვიამბობენ. ზოგნი იტყვიან, ვითომც ძოლხიდა ძველად ყოფილიყოს აფრიკის მხარეში ლიდიაში ³⁾, ბითიუმს (ბიჭვინტას) ასახელებენ ეგვიპტეში სუენის არხის მახლობლად, რომელიც გაუთხრია სეზოსტრისს ⁴⁾; თვით ბათუმს უჩვენებენ ლიდიაში ⁵⁾, მნგურს ქალაქს მცირე-აზიაში ⁶⁾. თუ რომ სეზოსტრისის მოსვლა შავი-ზღვის მხარეებში და იმისაგან აქ დასახლება ეგვიპტელების კოლონიისა ისტორიული ფაქტია, მაშინ შესაძლებელი უნდა იყოს ისიც, რომ ეს სახელ-წოდება: ძოლხიდა, ბითიუმი, ბათუმი და სხვანი იმათს დროდამვე და იმათაგანვეა აქ დაარსებული. მვით ღილსკურია, მილეტელების დედა-ქალაქი აწინდელს აფხაზეთში, მო-

¹⁾ Макс Мюллера, наука объ языкѣ., стр. 154 157. Ethnog. caucas., p. 99. Diction. univ. Bouillet, II. p. 1,316.

²⁾ Klaproth, Voyage... II. p. 2.

³⁾ Ethnog. caucas., p. 197, 198, 215.

⁴⁾ Ibid. p. 120.

⁵⁾ Ibid. p. 201.

⁶⁾ Asie Mineure, III, p. 554.

გვაგონებს ჰერკულესისაგან ნაშობს დიოსკურებს 1). ჰორი, ჰური ეგვიპტურს ენაზე ჰნიშნავდა მზეს. ამბობენ, ვითომც ასე ისახელ-წოდებოდა ძველად მთელი სივრცე ბაბილონი-დამ მოყოლებული ფიდრე პოლხიდამდე, ვითომც აქედამ წარმოსდგა ქალდეველების ჰური, რომელიც ძველ-მცნება-შია მოხსენებული, და საქართველოს ჰურია ანუ ბურია 2). როგორათაც უცხო ტომთ მწერალნი, აგრეთვე ქართლის-ცხოვრება ხან და ხან ძალდვად უწოდებენ, სხვათა შორის, ერთს ნაწილს საქართველოსას, ლაზისტანს ანუ ჰანეთს 3). მსოფლიო ისტორია ძალდვად ასახელებს იმ ვრცელს იმპე-რიას, რომელსაც დედა-ქალაქად ჰქონდა ბაბილონი. რიტტე-რი და სხვანი ამტკიცებენ, ვითომც ქალდეველთ ენის კვალი დაშთენილი იყოს აქამომდე ქურთულს ენაში 4). მსეც არ უნდა დავივიწყოთ აქ, რომ მორო-დე-ჰონნეს სიტყვით, ბა-ბილონის ქალდეველთ პირველს ადგილ-სადგომს სიცერონი ასახელებს ძავკაზიის მხარეში 5). თვით ჯანს, ჰანს, და აგრე-თვე სოანს, სვანს, მორო-დე-ჰონნესი მეგვიპეტშივე უჩვენებს 6). იმისის სიტყვითვე მეიოპიის ანუ ლიბიის მაკრობები და საქართველოს მაგრები ანუ მეგრები არიან ერთნი და იგი-ნივე; ერთნიც და მეორენიც თავდა-პირველად ცხოვრობდნენ კლდის ქვაბებში და, მრფეის თქმულებით, „იყვნენ მდიდარ-ნი და ბედნიერნი, ცოცხლობდნენ უვნებელად ათასს წლამ-დე, იკვებებოდნენ თაფლით და ღმერთების საჭმელით 7).

1) Ethnog., p. 67.

2) Ibid. p. 174.

3) Lebeau, Hist. du Bas-Emp., t. VI, p. 297; XIII, p. 74.

4) Ethnog. caucas., p. 427.

5) Ibid. p. 415.

6) Ibid. p. 201, 202.

7) Ibid. p. 180, 186-187, 215. 368.

სომხეთის არმენია არის დიად ძველი სახელ-წოდება. ზენდურს ენაზე ის ითქმის Eéiriémeno, Aériamâ, სპარსულზე Armen. ზოროასტრი ამ მხარეს იხსენიებს დიდის ქებით, და ამბობს, რომ ისე აღვილად არსად დაფუძნდებოდა სჯულის კანონი, როგორათაც ამ მხარეში. ამტკიცებენ, ვითომც არმენია იყო თვით ზოროასტრის სამშობლო მამული და აქვე თურმე დაარსდა თავდა-პირველად იმისი საჩუქნოება ¹⁾. არმენიაში გამოიხატვის arya, როგორათაც ოსების ირონში, როგორათაც სპარსეთის ირანში, როგორათაც ქართულს რანში ²⁾, როგორათაც ალოვანში ანუ ალოვანში, რომელშიაც რლ-თ და ლ-თ არის შეცვლილი ³⁾.

ძვეკაზიის მდინარეები თუ უფრო ცხოველად არა, ნაკნლებ არ გვიამბობენ თავისის სახელწოდებებით თავის ისტორიულს მნიშვნელობას და გეოგრაფიულს გავრცელებას ერთის მხარიდამ მეორეს მხარეში. ეს საგანი უფრო უკეთაც არის გამოკვლეული შივიანე-სენ-მარტენისაგან. შევდგეთ ჯერ მტკვარზე. ასე უწოდებთ ჩვენ, ქართველები, უმთავრესს საქართველოს მდინარეს. სპარსნი და ბერძნები კი უწოდდნენ ძურად. თუ ჩვენ ყურადღებით გავარკვევთ მტკვარს და ძურს, ჩვენ უეჭველად დავრწმუნდებით, რომ ორივე ეს სიტყვა ერთის და იმავე ფესვიდამ არიან აღმოცენილნი. სულ ძველად ძურად უწოდდნენ მრავალ მდინარეებს სპარსეთში და აგრეთვე მესსოპოტომიაში. ამ სიტყვის ფესვი არის ინდო-კელტური, სემიტურის ენებისაგანაც შე-

¹⁾ S-Mart. Mém. sur l' Arm., t. I, 269.

²⁾ Ibid. p. 270—276. М. Мюлл. наука объ языкѣ, стр. 183.

³⁾ Тамъ же.

თვისებული. ინდო-კელტურა khor, ებრაული khour, სომხურ-
რი khoriu, ლეკური hor, khor, ouor ჰნიშვნენ თხრას, სიღრ-
მეს. აი საიღამ არის წარმომდგარი ძური და არა სპარსეთის
მეფის ძიროსის სახელიღამ, ამ სიტყვაშივე უნდა ჰქონდეს
თავისი დასაწყისი თვით ქართულს სიტყვას „ჩქარა“ ¹⁾. იქვე
აქვს ფესვი იორს: ებრაული iaôr ანუ ior, კოპტური iaro,
ისლანდური sjor ჰნიშვნენ მდინარეს. შინური სახელ-წო-
დება მდინარისა არის khoub ანუ koub, გაერცელებული ძაეკა-
ზიის სამხრეთით და ჩრდილო-სამხრეთით, როგორათაც Hou-
pan-is და Houpa-kour-is, რომელსაც ჰეროდოტე ასახელებს
პონტ მექსინის ჩრდილოეთით; Houpanis-ი დარჩენილია აქა-
მომდე შუბანის სახელ-წოდებაში; ძველი ქოლხიდის Khob-
is არის ხობი ²⁾. შივიანე-სენ-მარტენი ამასაც ამტკიცებს, ვი-
თამც თვით შერგი და ჰოროხი არაგის ფესვიღამვე იყენენ
წარმომდგარნი; მხოლოდ ეს არის, რომ ადგილობრივ
მცხოვრებთ ეს სიტყვები შეუცვლიათო, გაურყენიათო ³⁾.

არაგის ფესვი არის ზენდური და სანსკრიტული arg, რომ-
ელიც ჰნიშნავს სისწრაფეს, მომდინარეობას. არგი არის მო-
ტანილი ირანო — კელტებისაგან და იმათგან გაერცელებული
შეროპაში. ვალახიაში არის Arghisch; იტალიაში იყო Orgus,
გადაქცეული ახლა Orcu-სად; შრანციაშია d'Argens, d'Ar-
gent, d'Argue, Arc და სხვ. ისპანიის იბერიაში იბოება Ara-
gon. შივიანეს სიტყვით, „გინც კი ძაეკაზიის იბერიელებში
და ისპანიის იბერიელებში ერთს შთამომავლობას ეძებდნენ,

¹⁾ Rech. .. p. 132—134.

²⁾ Ibid. p. 103 104.

³⁾ Ibid. p. 130—131.

იმათ სხვა საბუთების გარდა მოჰქონდათ ისპანიის არაგონის მსგავსება საქართველოს არაგეთან. მართლა და მსგავსება ცხადია. მაგრამ ეს მსგავსება ამტკიცებს მხოლოდ, რომ არაგონი და არაგვი ერთის საზოგადო ფესვიდამ არიან ნაშობნი ¹⁾. იმავე წყაროდამ არის აღმოცენილი არაქსი, რომელიც ისტორიაში და გეოგრაფიაში უფრო მეტად არის უწყებული, ვიდრე არაგვი. არაქსს სომხები უწოდებენ შრასხს, ქართველები რახს, არაბნი, თურქნი და სპარსნი—არას ანურას. ძველად არაქსი გავრცელებული იყო მთელს აღმოსავლეთზე, ბაქტრიანიდამ დაწყობილი სპარსეთის ყურემდე, სპარსეთის ყურედამ ძავეკაზიამდე. სტრაბონის სიტყვით თვით მესალიის უმთავრესი მდინარე იყო არაქსი. ახლანდელი მურა-ჩაი, რომელიც მეფრატის უდიდესს შტოს შაადგენს, იწოდებოდა აგრეთვე არაცანად, არაძანიად, და არის მიქცეული არაქსივე ²⁾. სულ თავდა-პირველად არაქსად ის მდინარე თურმე ისახელებოდა, რომელსაც ერქვა ჯილონი (აწინდელი ამურ-ღარია) საშუალო-აზიაში და სადაც უჩვენებენ ინდო-ევროპიელების მოდგმის უძველესს სამშობლოადგილს ³⁾. სახელ-განთქმული პოლხიდის ისტორიაში შაზი მოგვაგონებს ერთს ოთხს მდინარეთაგანს, რომელნიც მოსეს თქმულებით ჰრწყავდნენ სამოთხეს, ესე იგი შიზონს. შაზი არის ინდო-კელტური სიტყვა, თუმცა საზოგადოდ ფინურს ენებშიაც კია მიღებული; სანსკრიტული *visan* ჰნიშნავს წყალს, სინოტიეს, ბერძნული *πεισαι*—რწყევას, სიგრილეს, *πεισαι* — ადგილს,

¹⁾ Rech. p. 124, not, 128—130.

²⁾ Ibid. p. 131—132.

³⁾ Ethnog. Caucas. p. 175, 195.

რომელიც წყლის ნაკადულით ირწყვის, *πῶα* — სმას. ნემეცურ-
რი *wasser*, ანგლიური *water* არის წყალი. იგივე მნიშვნე-
ლობა აქვს ჩრდილო-ფინურს *vesi* ანუ *vessi*, ვენგრულს — *vis*,
ჩერქეზულს — *pséh*, *psé* ანუ *psi*. მდინარეს ჰიფასის უჩვენებენ
ინდოეთის პენტოპამიაში; პტოლომე შაზის ასახელებს ცვი-
ლანის კუნძულზე; პოზანი მოიხსენებს მდინარეს არკადიაში.
მდინარე ვპოვებულა ჩვენ შანეთში ანუ ლაზისტანში. ჰო-
როზი და აგრეთვე არაქსი თავიანთ სათავეებში იწოდებოდნენ
შაზად. ამ სიტყვიდამევა წარმომდგარი ბაზიანი ანუ შაზიანი,
რომელსაც უჩვენებენ მსმალეთის საქართველოში მიზან-
ტის ისტორია და შართლის — ცხოვრება. ¹⁾ ჩერქეზეთში
არის ერთი მდინარე, რომელსაც ჰქვიათ შარ-დანი, მსეთშია
არე-დონი, შარაბულახის მხარეშია შარ-ტანი; სულ ძველად
შარ-დონი შუბანს თურმე ერქვა. ამ ორის ლექსის შეკავში-
რებაში დიდ მნიშვნელობას პოულობს მივიანე-სენ-მარტენი.
პი რას ამბობს ის ამ საგანზე: „თავდა-პირველად შემოტანი-
ლია აქ *var*, თუმცა არ ვიცით რომელ ტომს შემოუტანია
ის... შემდეგ დიდი დრო გადის, ძვეკაზიას მოესევა აღმოსა-
ლეთით სხვა უცხო ტომი, რომელიც პოულობს აქ *var*-ს.
შაგრამ ამ უცხო-ტომს თავისი საკუთარი სახელი აქვს, თავი-
სი სახელ-წოდება მდინარისა; ეს სახელ-წოდება არის *don*,
რომელსაც დაურთავს *var*-ს. ამ დროდამ იწყობა *var-don*-ი
ანუ *var-dan*-ი. შადის კიდევ დიდი დრო: შარდანს მოაწყდება
შრალის მთით სხვა უცხო-ტომი, რომელიც შარდანს შეს-
ვლის შუბანად და შუბანი დაშთება აქამომდე.“ შარ-დონი —

¹⁾ Rech... p. 104—107.

თუპცა შეცვლით—გაერცვლებულია თვით ქეროპაში. Var არის კელტური სიტყვა: ირანულად, სპარსულად და ახალქურთულად bārân ჰნიშნავს წვიმას; ეს მნიშვნელობავე აქვს პეჭლეურს baran-ს, ოსურს waran-ს ანუ ouaran-ს. თვით don ანუ doun ჰნიშვნენ წყალს, მდინარეს. სანსკრიტულად არის dhouni, ბერძნულად δυν, ოსურად don, doun, ლიტვურად, ლივონიურად oudens, ირლანდიურად dinim ¹⁾).

„მაგკაზიის ტომნი, ღუბუას შენიშვნით, წარმოგვიდგენენ იმ ერთს იშვიათს მაგალითებთაგანს, რომელთაც აქამომდე შეურყევველად დაუცვავთ ძველი ყოფა-ცხოვრება. რაც ათასის წლის წინად ქრისტეს შობამდე ყოფილა, რაც სტრაბონის დროს ყოფილა, იგივეა ახლაც. როდესაც თქვენ აქ შესდინხართ ხეობების შუა-გულში, სადაც უცხო-ტომთ გავლენას არ უმოქმედნია, თქვენ ცხადად ჰხედავთ უძველესს ზნეობას და ჩვეულებას. თუ თქვენ ყურადღებით გამოიკვლევთ ყოფა-ცხოვრებას ქართველთ-კალხთ შთამომავლობისას, რომელიც შაზისა და მნგურის სათავეებში ცხოვრობს, შეუძლებელია თქვენ თვალ წინ არ აღსდგეს ჰომეროს დროება, ჰომეროს ილიადის სურათები. მაგრამ არც ერთს ისტორიის წინა-დროთ ტომს არ დაუპარხავს იმოდენად ძველი ყოფა-ცხოვრება, როგორათაც ჩერქეზის ტომს ²⁾.“ ეს ასეც არის. აი ამისი დასამტკიცებელი საბუთები:

გამოკვლეულია, რომ თავრის თემი (ქირიმში) ყოფილა დასახლებული თინნის მოდგმისაგან იმ დროს, როდესაც მაგკაზიის ჩრდილო-მხარეს პირველად მოს-

¹⁾ Rech... p. 113—128.

²⁾ Voyage, t. I, p. 108.

დგომია ინდო-ევროპიული შთამომავლობა, რომელსაც შეადგენდნენ კიმმერიელნი ანუ კიმრნი. თავრის ფინნები ისტორიაში ცნობილნი არიან თავრებად ანუ მთიულებად (toira ასსირიულს ენაზე ჰნიშნავს მთას) ¹⁾. თავრების ღმერთი ყოფილა, როგორც ჰეროდოტე მოგვითხრობს. ქალწული, თავრებისავე სიტყვით სახელ-წოდებული იფიგენიად. იფიგენიის ტაძარი ყოფილა აღმართული მაღალს კლდის ქედზე; იმას მსხვერპლად უცხო თესლის კაცებს და ტყვეებს თურმე სწირავდნენ; იმათ გვამებს ზღვაში თურმე ჩასტყორცნიდნენ კლდიდამ და თავებს კი, კეტებზე აგებულებს, მოიტანდნენ შინ და აქ სახლებზე გარედამ მიჰლურსმავდნენ. იფიგენია მიუთვისებიათ ბერძნებს, რომელთაც იმისთვის უწოდებიათ ღიანა. ღიანას ისინი მსხვერპლად ყმაწვილებს თურმე უძღვნდნენ. იფიგენია ანუ ღიანა თავისის რიგით შესულა თვით ქავკაზიაში და სხვა მხარეებში. ჩეჩნები და ლეკები, რომელნიც ყოფა-ცხოვრებით მომატებულად ტავრელებთან დაახლოებულნი არიან, განსაკუთრებით უცხო-ტომთ მტრობენ; ჩერქეზნი ჰხოცდნენ ვოველს უცხო-ქვეყნის კაცს, რომელიც კი იმათ ხელში ჩაუვარდებოდა. „იმათ ღმერთა ქალწული იგივე იყო, რაც იყო სომხების ანაჰიდი ანუ მენერა-მთვარე-სამღთო წესი იბერებისა და ალბანებისა წარმოადგენდა აგრეთვე ტავრების წესს: ალბანები, სტრაბონის სიტყვით, თაყვანს სცემდნენ მჯეს, იუპიტერს და მთვარეს (ანაჰიდს), რომლის ტაძარიც აღმართული იყო იბერიის საზღვარზე და რომელ-

¹⁾ Dubois, Voyage, t. IV, p. 12

საც დაწესებულს დღეს, საზოგადო ყრილობაში მსხვერპლად აღამიანს შესწირავდნენ. 1). ჩვენის აზრით კოლხებსაც იგივე წესი უნდა ჰქონიყოთ, რადგანაც იმათი თაყვანის-ცემის საგანი იყო ისევე მზე, სახელ-წოდებული რეად 2). ღუბუას სიტყვით, სარწმუნოების მსგავსება უფრო ცხადია თავრებში და ბალტიის ზღვის პირის ჩულო-ფინნებში, რომელნიც იყვნენ განთქმულნი მეკობარნი და ბწოდებიან კურებად, ლივებად და ესტებად. იმათ ის ჩვეულება ჰქონდათ, რომ თუ ვინმე იმათ სარწმუნოებას არ აღიარებდა, იმას ისინი ცეცხლში დაჰსწვავდნენ,—და ომში ტყვედ დაჭერილს მსხვერპლად შესწირავდნენ თავიანთ ღმერთს. ეს მსგავსება იმას გვიმტკიცებს, ამბობს ღუბუა, რომ თავრო-ძავეკაზის ფინნება და ბალტიის ზღვის პირის ჩულო-ფინნები ოდესმე ერთმანეთთან დაკავშირებულნი უნდა ყოფილიყვნენ 3). ქართულს სარწმუნოებაზე თვით ქართლის-ცხოვრებაც ეთანხმება სტრაბონს. ქართლის-ცხოვრება გვიამბობს, რომ ორის საუკუნის წინ ქრისტეს შობისა ქართველები „მსახურობდნენ მზეს, მთვარეს და ხუთს ვარსკვლავს,“ რომ ისინი თავიანთ უმაღლესს ღმერთად ჰრიცხავდნენ არმაზს, რომელიც იყო სომხების არამაზტი, სპარსების მრმუზდი, „წარმომადგენელი მზისა ანუ ცეცხლისა“, რომ იმათ ჰყვანდათ მოგენი „მზის მსახურნი.“ ამასაც კი იტყვის ქართლის-ცხოვრება, რომ ქართველები იმ დროს აღამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენო 4).

1) Duhois, Voyage, t. IV, p. 10—20.

2) Ethnog., p. 315.

3) Voyage, t. VI, p. 14—15.

4) Hist. de la Géor., t. I, p. 33—34, 100—101. S-Mart. Mém. sur l'Arm., t. I, p. 306.

ღუბუას სიტყვითვე „ძავკაზიის ტომნი მუდამ ევლტოდ-
ნენ დრუიდიზმს ანუ ტყის თაყენის-ცემას. დრუიდიზმი ძავე-
კაზიაში შეუკავშირდა საქრისტიანო აღსარებას. აქ არ არის
თითქმის არც ერთი ეკკლესია, არც ერთი სალოცავი ადგი-
ლი, რომ დაჩრდილებული არ იყოს ძველის ხეებით, რომელ-
თაც შიშით და მოწიწებით ეპყრობიან. აფხაზეთში, სადაც
მომატებული კვალია დაშთენილი ქრისტიანობისა, ვიდრე
ჩერქეზეთში, ხალხს აქვს საკუთარი სამლო ტყეები. პრო-
კოპი დარწმუნებით გვიამბობს, რომ იმის დროს (მე VI საუკ.)
აფხაზნი თაყვანს-სცემდნენ ხე-ტყეებს, რომელნიც ღმერთე-
ბად თურმე ირიცხებოდნენ ¹⁾. ახლა თითქმის მთელს ძავეკა-
ზიაში, თვით საქართველოში, სახატო ხე-ტყეს ვერაფერს გაჰბე-
დავს ხელი შეახვას, შიშის გამო, რომ განრისხებულმა ხატ-
მა ის არ დაჰსაჯოს... სად უნდა იყოს ფესვი დრუიდიზმისა?
ჩვენ ვიცით, რომ ძველად ხეების თაყვანი გავრცელებული
იყო ინდუსებში, სპარსებში, ბერძნებში, სკანდინავებში.
თვითოვეული ამ ტომებში თაყვანს-სცემდა რომელსამე ხეს:
მუხას, ლელვს და სხ. ზანსაკუთრებით განსხვავებული იყო
მგვიპეტი, სადაც, როგორც სჩანს, დრუიდიზმს დასაწყისი
უნდა ჰქონდეს. აქ სამლო ხეები ხშირად იპოვება ნილოსის
ვაკე-მინდვრების ძველების მხატრობაში. პლუტარხის სიტყვით,
სიკომორის ლელვის ხე ოზირისის ღვთის ხე იყო და პირველ-
დასაწყისს სამშობლოს წარმოადგენდა ²⁾. როგორც ახლა
ნამდვილად არის გამოკვლეული, ოზირისი იყო ღვთად

¹⁾ Voyage., t. I, p. 134—135.

²⁾ Ethnog., p. 387—389.

შერაცხული ეგვიპტელების მეფე სეზოსტრისი ¹⁾, რომელიც ცხოვრობდა მე XIV საუკ. ძრისტეს წინად, სახელ-განითქვა თავისის სამხედრო მოგზაურობით და სხვა ქვეყნების დაქვრით, რომელმაც ადამიანთ ასწავლა, როგორც გვარწმუნებენ, სხვათა შორის, ღვინის კეთება ²⁾, რომელმაც, ჰეროდოტეს თქმულებით, შაზის მდინარეზე დაასახლა ეგვიპტელების კოლონია, საილამაც შთამომავლობენ ვითომც კოლხიდელები, რომელმაც დაპყრობილს მხარეებში გააშენა ქალაქები, იმათ შორის თვით კოლხიდაში მათ, შემდეგ არხეოპოლი ანუ ნაქალაქევი ³⁾. შესანიშნავი ეს არის, რომ სეზოსტრისის სახელი აქამომდე დაშთენილია ძავეკაზიის ზეპირსიტყვაობაში, რომელშიაც თვით იმისი პირადი თვისებები გამოიხატება. ჩერქეზები თავიანთის უკანასკნელის სიკვდილის დრომდე იმას უწოდდნენ სეოსერესად ანუ სეოსირისად. იმათის თქმით, სეოსერისი იყო დიდი მგზაურობის მოყვარე ღმერთი, რომელსაც ხელით ეპყრა ქარი და წყალი. სეოსერისის წარმომადგენელად იმათ მიაჩნდათ ქორთა მსხლის ხე, რომელსაც მოსჭრიდნენ ხოლმე ტყეში, შემოჰქონდათ ის შინ და თაყვანს-სცემდნენ იმას როგორათაც საქონლის მთარველს ღმერთს ⁴⁾. — თვით მიფს ოქროს რუნზე ეგვიპტეში უნდა ჰქონდეს თავისი დასაწყისი, რადგანაც იქ სამლო ხეების თაყვანის-მცემელთ ჩვეულებად ჰქონდათ იმათის შტოების შემკობა ოქროს ნივთებით: ოქროს მანიაკით, ბრასლეტებით, და სხ. შესაძლებელია, რომ ეს ჩვეულება ძოლხი-

¹⁾ Ethn. p. 134—135.

²⁾ Ibid p. 142—143.

³⁾ Ibid. p. 157.

⁴⁾ Ibid. p. 137—138. Dubois, Voyage... t. I, p. 137. Bell, Journal. t. I, p. 249.

ღაშა გავრცელდა ერთს და იმავე დროს, როდესაც ხე-ტყის თაყვანის-ცემა შემოვიდა. ეს-კია, რომ ორთვეიმ აქ ნახა ოქროს რუნი, ძოლხიდის წალკოტში დაკიდებული დიდს იფნის ხეზე ¹⁾. — პრიმანი, „მაცთური სული“, წინააღმდეგი ორმუზდისა, „ბრძენის სულისა“ ²⁾, პრიმანი, მეფე დევებისა ³⁾, აგრეთვე ცნობილი იყო ძავეკაზიაში. ძავეკაზიის ზეპირ-თქმულებით, ორმუზისაგან დათრგუნვილი პრიმანი ანუ ამირანი შემქვალოულია ერთს მთის შუა-გულში და შელურსმულია მძიმე ჯაჭვით, რომლის შეწყვეტასაც ამაოდ ცდილობს. თვით დევები, რომელთაც სპარსნი წარმოგვიდგენენ ცეცხლით-მოსილ გველებად, რომელნიც არაბთ თქმულებაში არიან გადაქცეულნი დევებათ, ბერძნების თქმულებაში ტიტანებად, ⁴⁾, რომელნიც ქვეყნის პირზე სთესენ სიბოროტეს და უბედურებას ⁵⁾, დიად გავრცელებულნი არიან აგრეთვე ქართველების წარმოდგენაში. მართველები იმათ დევებადვე უწოდებენ. ღვია უშველებელი გველი; ის ხშირად მოიხსენება სახალხო ზღაპრებში. ღვეს აქვს რამდენიმე ადამიანის-მსგავსი თავი; იმისი ელვა-მოსილი თვალები, საზარელი კბილები, უშველებელი ტანი ზარსა სცემენ დედა-მეწას. ღვეი ებრძვის ყოველსავე სულ-დგმულს. თუ არ სასწაულებრივს ძალას იმისი ძლევა არას შეუძლიან. შვეოდალური სისტემა ანუ ფეოდალიზმი ⁶⁾, ძავეკა-

¹⁾ Ethn. p. 389—390.

²⁾ Мака Мюллера наука объ языкѣ, стр. 156 -157.

³⁾ Ethn. p. 359.

⁴⁾ Ibid. p. 315, 331 413.

⁵⁾ Mém. sur l' Arm., t. II, p. 412, 473.

⁶⁾ Fief ახალს ლათ. ენაზე feodum (საქსონურზე fee ჯილდო, od — საკუთრება); ქედამ წარმოსდგა féodalité და feudataire. ასე უწოდენ საკუთრებას უძველესი დროიდან.

ზიაში ისე ძველია, როგორათაც თვით ისტორია. ჩვენ ზემოდ მოვიხსენეთ ხუთი კასტა ანუ საზოგადო წესი სტრაბონის დროს იბერიაში. ღებუა აღრიცხავს ჩერქეზეთში იმდენსავე კასტას, რომელნიც, იმისის შენიშვნით, სრულებით ეთანხმებიან საშუალო-საუკუნოების რაინდობას ანუ ძველის საბერძნეთის არისტოკრატიას. „სკვებუხების ფეოდალიზმი საბერძნეთში იგივეაო, რაც ჩერქეზეთის ფეოდალიზმი. ბანვითარებულს ხასიათს ერთისასაც და მეორისასაც შეადგენდნენო მონები და ტყვენი. აღამემონი, შლისსი, ახილლესი, რომელნიც მსუბუქის ნავებით უეცრად დაესხმიან მდიდარს ქალაქებს, ააოხრებენ იმათ, დაატყვევებენ იმათ მცხოვრებლებს, წარმოგვიდგენენო ცხოველს სურათებს ჩერქეზეთის მამაებისას და ჯუღუბებისას. როდესაც პარისი იტაცებსო მლენეს და სილონიის დედა-წულთ, მაშინ ის იმ საქმესვე იქსო, რასაც ახლა ჰსჩადიან ჩერქეზები. მაგრამ ისე არაფერი გაგაკვირვებთო თქვენ, როგორადაც სრული მსგავსება იმათის ფეოდალიზმისა და ყოფა-ცხოვრებისა ლიტვების ფეოდალიზმთან და ყოფა-ცხოვრებასთან 1).“ მონაობას ჩერქეზეთში და აფხაზეთში მუდამ ფასი ედვა. სტრაბონი I საუკ. დამდეგ ქრისტეს შემდეგ, პროკოპი მე VI საუკუნეში, ინტერიანო მე XVI საუკუნეში და ახალის დროს მოგზა-

რავს ანუ დედა-მიწისას, რომელსაც საშუალო საუკუნოებში ბერმანიის ანუ ფრანკის მხედარნი—წინამძღომელნი ითვისებდნენ დამონაგებულს ქვეყნებში და რომლითაც აჯილდოებდნენ თავიანთ ქვეშევრდომთ, რომელნიც იმათ ომებში დაჰსდევდნენ.

1) Voyage.. t. I, p. 108—109, 148—149, t. II, p. 49—50. Belle Journal d'une residence en Circassie, t. I, p. XXXVI.

ურნი იხსენიებენ მონაობის აღებ-მიცემობას. შეიძლება ვთქვათ, მილიონი მონები არიან გასყიდულნი ჩერქეზეთიდან და აფხაზეთიდან სხვა და სხვა მხარეში, ვითომც რომ „ზანგებას ჰქონდა აზრი ამ სახით კაცობრიობის მოდგმა გაეუმჯობინებინა 1)“. რა გვარად ეპყრობოდნენ აქ მონებს ეს იქიდან სჩანს, რომ ნემეცურის მოგზაურის რეინეგის სიტყვით, რომელსაც მოიხსენებს ლუბუა, ჩერქეზები მონებს მსხვერპლად ჰსწირავდნენ მიცვალებულს ნათესაებს და მეგობრებს, ახილლესის მიბაძვით, რომელმაც თავისს მეგობარს პატროკლს შეჰსწირა, იმისს საფლავზე, მონანი და ტყვენი 2). რა არის კავკაზიური სისხლის—ძიება ყველამ ვიცით. სისხლი კავკაზიის მთიულებში წარმოგვიდგენს თითქმის მთელს სამსჯავრო—სისხლის კანონს. ლუბუას სიტყვით, სისხლის—ძიება არსად არ არის ისე მკაცრად აღბეჭდილი, როგორათაც აქ. აქ დათხეული სისხლი უეჭველად უნდა იზღვიოს. მონათესავეს, მახლობელია თუ შორეული, სამტოთ ვალად აძევს, რომ იმან განწმინდოს დაღერილი სისხლი ნათესავისა, დაამშვიდოს იმისი აღშფოთებული სული. ლუბუას მოჰყავს ილიადიდან ერთი მაგალითი დასამტკიცებლად, რომ ჰომერის დროს სისხლის-ძიება სჯულად ყოფილა დაწესებული საბერძნეთში. თვით სტუმართ-მოყვრობა კავკაზიაში, რომელიც ვალად ადებს მასპინძელს და იმისს მონათესავეებს სისხლის-ძიებას სტუმრისას, წარმოგვიდგენს აგრეთვე სტუმართ-მოყვარეობას ძველის საბერძნეთისას. ზამოაშკარებული ავაზაკობა ანუ ქურდობა ჩერქეზების ჩვეულებით უეჭველად უნდა დაისაჯოს

1) Voyage... t. I, p. 125.

2) Ibid. p. 140.

ორ-წილად; იდუმალი ქურდობა კი იმათს აზრში არის საქებარი საქმე, კარგი ვაჟ-კაცობა. ასე იყო თვით ლაკედემონში ¹⁾.

შირიმისა და საქართველოს აღწერაში ლუბუამ განსაკუთრებით ყურად-ღება მიაქცია ძველს კლდის-ქვაბებს, რომელნიც დიად ბლომად არიან დაბნეულნი აქა-იქ. იმათი ისტორიული მნიშვნელობა, ჩვენის ფიქრით, ლუბუამ პირველად უჩვენა. იმისის სიტყვით „კლდის-ქვაბები არიან უძველესის ცივილიზაციის ცოცხალნი მოწამენი.“ ის ამბობს, რომ აქამომდე ჯერ ღირსეულად ყურად-ღება არ არის მიქცეული ამ საგანზე: თუმცა ის დიად შორს არის ჩვენს ყოფა-ცხოვრებაზე, მაგრამ თუ გამოვიკვლევთ, ის ბევრს ფაქტებს გვიჩვენებსო, იმისთანა ფაქტებს, რომელნიც ისტორიის წინა-დროების წყვედიადის ფარდით არიან გარე-მოცულნი. სულ ძველად უმეტესი ნაწილი აზიის მცხოვრებთა, ბინადრობის დადების შემდეგ, სადგომად კლდეებში ქვაბებსა სჭრიდნენ; კლდეებშივე სთხრიდნენ ტაძრებს და სასაფლაოებს. ძველ-ქვაბების კვალი აქამომდე მრავალი იპოვება ინდოეთში, სპარსეთში, მგვიპეტში და აბისსინიაში. ძველი ქალაქები იდუმეთისა კლდეებში იყო გამოქანდაკებული. ლიბანის მთის ძირი, ჩრდილო ვაკე-მინდორი იორდანისა, სახელ-განთქმულნი იყვნენ ამ გვარისავე ქალაქებით. სიცილიის ტინები დაჩხვლეთილებია უწინდელის საგანეებით. დიდს საბერძნეთში და მტრურიაში აქამომდე დაცულია კლდის აკლდამეები; ძრიტის ლაბირინტი იყო ასპარეზი პირველის ბერძნების მიფებისა.

¹⁾ Voyage, t. I, p. 128—131.

მცირე — აზია და თვით შესალია საესეა მშვენიერის გროტე-
ბით. 1), შრანციის სამხრეთად თქვენ ჰპოულობთ ურიცხვს
გროტებს, „სადაც, როგორათაც სჩანს, ცხოვრობდა ნათესავი,
მსგავსი ძავეკაზიისა, შირიმისა და მეოტიდიის მოდგმისა“. 2).
თაეისის ცივილიზაციის დასაწყისში, ამბობს იგივე ლუბუა,
ტაერნი, ქართველნი, კოლხნი, სომეხნი და ძავეკაზიის შუა-
ადგილების და ჩრდილო-მხარეების ტროგლოდინტი ცხოვ-
რობდნენ კლდე-ქვაბებში. შირიმში არიან ისინი ბლომად
გაბნეულნი ინკერმანისა, ჩერქეზკერმანისა და ტეპეკერმანის
კლდეებში დი სხ. საქართველოს კლდე-ქალაქები არიან:
შფლის-ციხე ზორის მახლობლად, არმაზი მცხეთის გარე-
შემო, ვარძია და ზედა-თმოგვი ახალციხის მაზრაში, მღვიმე
იმერეთში და სხვანი 3). ბასაოცარი შრომა დადებული
გროტებზე: მრავალი იმათაგანი ეტაჟებად არის დაყოფილი;
აქ არის სასინათურები, ბუხრები, ჭები ანუ მდინარეზე სავა-
ლი კლდის გულში ჩათხრილი გზები და ყოველივე, რაც
სახლოსნობაში საჭიროა სახმარებლად. ძვაბილამ ქვაბამდე
ეტაჟილამ ეტაჟამდე გამოჭრილია კიბეები, ტერრასები, გა-
ლღერეები. ზოგიერთი კლდე-ქვაბები წარმოადგენენ გასაკვირ-
ველს ხელოვნებას. ამ ხელოვნების მაგალითად ლუბუა
უჩვენებს შფლის-ციხეს. შფლის-ციხეში, განსაკუთრებით იმისს-
საუფლო პალატში, თქვენ გაკვირვებაში მოჰყევხართ სიმეტ-
რიას და ორნამენტების ხელოვნებას: კორნიზებს, სვეტებს,
თაღებს და სხ. 4). მისაც ყურადღებით შეუნიშნავს ლუბუას

1) Dubois, Voyage... t. VI, p. 315, 317.

2) Ethnog., p. 436.

3) Voyage, t. VI, p. 218, 319.

4) Ibid. p. 260-263, 282-283, 306-309, 311, 318-319.

მოგზაურობაში როგორათაც კლდე-ქვაბების ქალაქები შირიმისა და საქართველოსა, აგრეთვე უძველესი იმათი ციხესიმაგრეები, ესე იგი: პანტიკაპეა, ძიმმერიკუმი, ბორის-ციხე, ხერთვისის-ციხე და სხ., ის შეუძლებელია არ დარწმუნდეს, რომ პირველთ ხელოვნებიდამ წარმომდგარა უკანასკნელთ ხელოვნება: ამ ციხე-სიმაგრეების შენობის რიგი, იმათი ადგილ-მდებარება, იმათი შინაგანი დაწყობილება თითქმის იგივეა, რაც კლდე-ქვაბებში. ისინი არიან ამართულნი აგრეთვე მალღობებზე ტერასებად ანუ ეტაჟებად; აქ არის გათხრილი მიწის-გულში წყალზე ჩასავალი გზა; ეტაჟიდამ ეტაჟაში გზა ანუ ახლილია, ანუ დახურულია; იმათ მალღობ-დიდროვან კლდეებზე მიდგმულია საცხოვრებელი შენობაები თახჩებით, ბუხრებით, სასინათურებით, და სხ. უძველესი ციხე—სიმაგრეები აშენებულია უკიროდ დიდროვანის ფიქალა-ქვებით; აგური ანუ არსად არის, ანუ იშვიათია ¹⁾).

შირიმის კიდეებიდამ და ტავრიდის ვაკე-მინდვრებიდამ დაწყობილი ვიდრე ტანაისის და შუბანის ნაპირებამდე მოგზაური შეჭხვდება აქა-იქ მრავლს გორაკებს ანუ კურგანებს. ისე ბევრი კურგანები არსად არის, როგორათაც ძიმმერიკუმისა, პანტიკაპეისა და ტემრუკის გარეშემო და ძიმმერიის ბოსფოროს კიდეებზე. კურგანები იპოვება აგრეთვე შესაღიაში, მაკედონიაში, ალბანიაში. ღუბუას აზრით ისინი არიან ნაწარმოებნი იონიელთ კოლონისტებისაგან: პირველნი იმათნი მომგონნი კი უნდა იყვნენ ბერძნების წინაპარნი—პელაზგები. მრავალს კურგანზე შეუნიშნავთ უშნოდ გამოკვეთი-

¹⁾ Dubois. Voyage, t. II. p. 302—303, t. III. p. 184—189; t. V, p. 119—121, 256—262...

ლი ქვის სვეტი სფინქსის სახით. შიგნიდამ ზოგიერთი კურ-
განი თავ-შეკრულია ეგვიპტურის თალით. ძურგანებში იპო-
ება დიად ღირს-შესანიშნავი არხეოლოგიისთვის საგნები:
მამა-კაცის და დედა-კაცის ძელებზე ბრასლეტები, მანიაკები,
გულზე ეგვიპტური თალისმები და სხვა სამკაული, ძველი
მანეთები და ვაზები წარწერებით ბერძნულს ენაზე ¹⁾. აქ
განსაკუთრებით თქვენს ყურადღებას მიაქცევენ ვაზები, რომ-
მელთაც უწოდებენ ეტრუსის ვაზებად, რადგანაც ისინი პირ-
ველად აღმოჩნდნენ მტრურიაში იტალიაში, და რომელნიც
აღმოიპოვებინ რაგორათაც საბერძნეთში, აგრეთვე მთელს
აღმოსავლეთის მხარეებში. ბერძნები ამ ვაზებს უწოდდნენ
კაღოს; ისინი იყენენ თიხისა, გამომწვარნი და წარმოადგენ-
დნენ რამდენსამე სხვა და სხვა ფორმას: იმათ ჰქონდათ ერ-
თი, ორი და სამი ყური; კაღოსები შეადგენდნენ წყლის
მოსატანს ჭურჭელს, მხარზე ანუ თავზე შემოსადგმელს.
არის უყურო კაღოსებიც, დიად დიდის ზომისა, რომელნიც
მთლად ჩამჯდარნი არიან მიწაში ღვინის შესანახავად. ეს
არის ჩვენებური ქვევრები, რომელნიც ბლომად იპოვებინ
შირიმის ძველს ნანგრევებში. რამდენადაც შირიმს დაჰშორ-
დებით და საქართველოს შუა-გულში შესდიხართ, იმდენად
ქვევრების ზომა უფრო დიდია. ძახეთში, ამ მთელის ძველ-
ზის უკეთეს ვაზის სამუბლო ადგილში, სიმაღლე უდიდე-
სის ქვევრისა ერთი საჟენია და მეტიც ²⁾. „ღვინის შენახვა

¹⁾ Voyage... t. V, p. 30—31, 44—45, 75—77, 132—133, 137—162, 181—183. Kla-
proth, Voyage au mont Caucase, t. I, p. 236. Ethn. p. 203—209, 347.

²⁾ Duhois, Voyage, t. I, p. 285 t. V, 151—161; t. VI, p. 177, 385.

ქვევრებში, ლუბუას გამოკვლევით, დიდი ძველი ჩვეულებაა. მაგრამ არ შეგვიძლიან დავამტკიცოთ, ეს ჩვეულება ქართველებმა ბერძნებისაგან მიიღეს, თუ ბერძნებმა ქართველებისაგან. ეს — კია, რომ როდესაც არგონავტები ძოლხიდაში შემოსულან, მაშინ ძოლხიდაში ცივილიზაცია კიდევ დამყარებული ყოფილა ¹⁾.“ „უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართული სიტყვა ღვინო სომხურად ხთქმის კინი, ბერძნულად οἶνος, ლათინურად vinum, რომელნიც თითქმის ერთგვარ გამოითქმიან, მაშინ როდესაც ეს სიტყვა არ არის სპარსულში, არაბულში, თურქულში და თურქო-თათრულში. ეს შემთხვევა და აგრეთვე ისა, რომ ვაზი ისე უხვად არ სად იზოება, როგორათაც საქართველოში და სომხეთში, გვიმტკიცებენ, რომ საქართველო და სომხეთი უნდა შეადგენდნენ ნამდვილს ვაზის სამშობლო ადგილს, რომ ვაზი აქედამ უნდა იყოს გავრცელებული იმ მხარეებში, რომელნიც ჩრდილოეთით საშუალო-ქვეყნის ზღვას მოებჯინებიან. ეს უფრო ამისთვის არის დასაჯერებელი, რომ არც vinum, არც სხვა იმისი მსგავსი სიტყვა არ აღმოიპოება ძველს ინდოეთის ენაში, რომელსაც დაუცვავს მრავალი ფესვი, ერთი და იგივე იმისს მონათესავე ენებში — ლათინურში, ბერძნულში და ნემეცურში ²⁾.

ძვევაზის ტომთ მეთრნეობა აღბეჭდილია აგრეთვე ძველის დროს ბეჭდით. აწინდელის ჩერქეზების სახლოსნობა, ლუბუას თქმით, წარმოგვიდგენს ნამდვილს სახლოსნობას ატურლანდიის ლეტტებისას, ამ ნახევარ-სლავიანურის და ნა-

¹⁾ Dubois, Voyage... t. I, p. 285.

²⁾ Klapproth, Tableau du Caucase, p. 123.

ხევარ-ფინურის ტომისას 1). ჩვენ ევოვლობთ ძველად, სხვა-
თა შორის, ჩვეულებას, რომელსაც აქამომდე მისდევენ სა-
ქართველოს ტომის ნაწილი და სომხები: ფეხ-მოკეცით სხლო-
მას ხალიჩა-დაფენილს ტახტზე, მუთაქაზე მიწოლით 2); ევო-
ვლობთ საქმელში ქაშათ ხმარებას—ბრინჯისას საშუალო-
აზიაში, ქართლში, ქახეთში და სომხეთში, ღომისას (*pani-
cum italicum*) ლიხის მთას იქით და იმისს მსგავსს საქ-
მელს სლავიანურს ტომებში, ლიტველებში და ლეტებში 3);
ევოვლობთ მწვადს, რომელსაც იმ გვარადვე ამზადებ-
დნენ, როგორათაც ახლა ჩვენში, თვით ილიადის დროს
ბერძნები 4); ევოვლობთ ღვინის სმას ვერცხლის აზარფეშე-
ბით და ყანწებით 5) და ამასთანავე ნადიმებში ტოსტის
წარმოთქმას ნათესაეთ და მეგობართ სადღეგრძელოდ და
სულის განსასვენებლად: ეს ჩვეულობა ჰომერის დროსვე
იყოდნენ 6).—თვით კავკაზიური ტანთ-საცმელი არ არის
ახალი: პანტიკაპეის ძეგლების მხატრობაში ღებუას ცხადად
შეუნიშნავს როგორათაც ჩვენებური დედა-კაცური ჩადრი,
აგრეთვე მამა-კაცური ჩოხა, რომელიც არის ტანთ-საცმელი
უწინდელის გერმანიელებისა, სკვითებისა, სარმატებისა და
აგრეთვე სერმეჯი აწანდელის ლიტვებისა 7). ჩვენებური ნა-
ბადი, სომხური იაფინჯი, ჩერქეზული ჯანო, სხვა არა არის
რა, როგორათაც ძველი ხლამიდა, რომელშიაც ულისის
მამა ლაერტი, ილიადის თქმულებით, ზამთარში, ცეცხლთან

1) DuBois, Voyage, t. I, p. 114.

2) Ibid t. V, p. 208, 211, 234—235.

3) Ibid. t. I, p. 146, note 1.

4) Ibid note 3.

5) Ibid. t. V. p. 204, 205.

6) Ibid. t. I, p. 86, note 1.

7) Ibid. p. 118—119; t. V, p. 203, 210, 213.

გახვეული იწვე; მონებ—მხლებელი ¹⁾. ხმარობენ აგრეთვე კავკაზაელნი სლავიანო-თათრულს თულუფს ²⁾. ოსურქული ბაშლაყი, აფხაზური ხეთაფი, ჩერქეზული ფახო, ქართული ყაბალახი წარმოგვიდგენს ფრიგიულს თაე-სახურს, რომელიც იხმარებოდა სკვითებისაგან, რომელსაც ახალს დრომდე ხმარობდნენ ლიტველნი და რომელიც ქავკაზიაში გავრცელებულია ყველგან. შაბალახი ხშირად აღმოიპოება პანტიკაპეის ძეგლებისა და მტრურიის ვაზების მხატრობაში, სადაც ამასთანავე შეინიშნება ამაზონების სრულს კავკაზიურს ტანსაცმელზე ჩერქეზული ვიწრო შარვალი და ტყავის ბაშმაკები, რომლებთაც ხმარობდნენ სკვითნი ³⁾. შეინიშნება აგრეთვე სამხედრო იარაღი; სახელდობრ: ხელ-შუბი, შვილდ-ისარი ⁴⁾ და მრგვალი ფარი, ხით შეწნული, თვით იმ გვარი ფარი, როგორც დაჰქონდათ ძველს ქავკაზიის ტომებს და აქამომდე დააქვთ გლიგოელებს ანუ ინგუშებს ⁵⁾.

აქ არ შეიძლება არ მოვიხსენოთ თაეად-აზნაურის ვაჟის აღზდა ჩერქეზებში, აფხაზებში და თვით განვლილის საუკუნოების საქართველოში, როგორც ამას შემდეგ ვუჩვენებთ. შაჟი სიყმაწვილობაშივე გაეზარებოდა უცხო სახლში, სადაც ასაკობამდე იზდებოდა და ისწავლებოდა ჩვეულებისამებრ; დაბრუნების დროს შესაფერი ჯილდო იყო დადებული. ხან და ხან გამზდელი თვითონვე კისრულობდა ჭაბუკი-მოწაფის დაქორწინებას: როდესაც ის ღირსეულს დედა-წულს შეჰქნიშნავდა, ის მეგობრების შემწეობით იმას იტაცებდა და

¹⁾ Dubois, Voyage... t. I, p. 121, 147 note; t. V, p. 180.

²⁾ Ibid t. V, p. 202.

³⁾ Ibid. t. I, p. 120—121; t. V, p. 178, 210—211.

⁴⁾ Ibid. p. 207.

⁵⁾ Ibid. p. 178.

იმისს სასყიდელს თვითონვე მეგობრების თანა-შემწეობით აძლევდა ქალის დედ-მამას, ეს ჩვეულება წარმოგვიდგენს პელეას, რომელიც ახილოესს აღსაზრდელად მიანდობს ცენტორს ხირონს. სასყიდელი, ახლანდელის მზითვის მაგიერი, ეკუთვნის აგრეთვე ძველს ჰომერის დროებას: როდესაც აღამემნონი ფექრობს, რომ ერთი თავისი ქალი მისცეს ახილოესს, აგები ამ სახით ის დაამშვიდოს ბრიზეის მოჰაცე-ბისათვის, მაშინ ის ამბობს: არა თუ მე არ მოვთხოვო ახი-ლოესს ჩვეულებრივს სასყიდელს, მე თვითონ მოუმზადებო ჩემს ასულს მდიდარს მზითევს ¹⁾. ჩერქეზებს, ფშავეებს, თუ-შებს და ხევსურებს უკანასკნელს დრომდე ჩვეულებად ჰქონ-დათ გამოსყიდვა ომში მოკლულის მონათესაისა. ბანგებ ჭაჭგზავნიდნენ ისინი კაცს მტერთან და დაიბრუნებდნენ გვამს; ამისს ფასად იყო საქონელი, ცხენი და სხვა საგნები: „აქაც ვხე-დავთ ჰომერის სურათს, რომელიც მოკლულის ჰექტორის გამოსყიდვას წარმოგვიდგენს ²⁾. ჩვენ შემოდაც მოვიხსენეთ ერთი ბარბაროსული ჩვეულება, რომელსაც, ღებუას შენი-შენით, მისდევდნენ ტაჯრები, ლიტველები და ოსები, ესე იგი: ომში მოკლულის მტრის თავის და ძელების მილურსმა სახ-ლებზე ³⁾. ეს ჩვეულება, როგორც ჩვენ ადგილობრივ დაე-რწმუნდით, თუშებში, ხევსურებში და ფშაველებშიაც იყო უკანასკნელს დრომდე, მაგრამ აქ თავების ნაცვლად მიჰლუ-რსმავდნენ სახლებზე მტრის მარჯვენა ხელს; ეს ჩვეულება იმათ საკვებრად ჰქონდათ.

დასასრული პირველის ჩვეულისა.

1) Dubois, Voyage... t. I, p. 115—116, notes. Bell, Journal... t. I, p. viij, xij
2) Dubois, Voyage... t. I, p. 140.
3) Ibid. t. V, p. 10—11.

ამ რვეულის შეცდომები.

შვერი:

	შემოდამ.	შვემოდამ.	დაბეჭდილია.	უნდა იყოს.
2	14	„	ისტორიის	ისტორიას
3	10	„	მოჰვენს	მოჰვენს,
20	„	5	ადგილზე	ადგილს
23	11	„	სისუსტე	სისუსტე
59	12	„	შემკულნი	შემკვალულნი
60	„	1	Etn.	Ethn.
64	„	1	Empire des Tsars, II p. 530 — 554.	Empire des Tsars, II, p. 530 — 554. Наука оъ языкѣ, стр. 239, 254; Нибуръ въ „Со- чиненіяхъ Гри- новскаго“ 1856 г. 2, стр. 57 — 59.
77	7	„	მშვილდ ისარს	მშვილდ-ისარს
—	„	6	ღალატანი	ღალისტანი 4).
—	„	7	ღალისტანი 4).	ღალისტანი.
112	7	„	განვითარებულს	განვითარებულს
120	11	„	რომლებთაც	რომლებსაც

947.922

8 325

ხელი აღაზღვროდ საბერძნეთს, რა უკუიქცა სამშობლოს. ბაგრატი ძეგლი თარგმანსა ბერძნის ქილოსოქოსთა — ჰოვრონისა ჭ არისთოველისა. მანდგეთ ძეგლითა შორის საქართველოში, — ბაგრატით უფრო შესანიშნავი შრომა მთავო საგროგნას. მან განსწმიდა ეს ენა ჭ მისცა მის სიღბილუ ჭ სიძარცვივე.

ძნელი არის რომ აღვჩინოთ, იცუეს ძეგლიერა აკადემიკი ბროსსევი, ყველა კუთლები, ბაგრატის დიდებისა, კუთლები აქამოდვე დაცულნი საქართველოს სსუა ჭ სსუა ადგილებში. ბაგრატი ძეგლის დროს დაეფუძნენ აფსაზეთს საქართველოში ურთესენი უძარნი, რომელთა შორის მრავალნი მართათ არიან მსოფსა ჭ განვითარებისან როგორათაც სიგრჯითა, აგრეთვე ჭორბების სიმშენებრებითა. აგრეთნი არიან — დიდი სიონის ეკკლესია აფენის სეობაში, ვერის მონასტრითა მის მსლობათ; აგრეთნი არიან საკაქედრო უძარნი შარსმა, ნიკორწმიდა ჭ კაცხი, ამს ვარდა თმოგვი, მიმოგთი, სამთავისი, აშურისი ჭ დასავლეთის ეგვსერი ქემურდოსსი. ბაგრატი ძეგლის დროსვე დასრულდა დიდ მშენებრი ქუთაისის ეკკლესია, რომელთც აწყო მისმა პაპმა ბაგრატი ძეგლი ჭ რომელსაც ნანგრევი მაქცევენ აწინდელს მდგომარეობაშიაცა

განსაკუთრებულს მოგზაურის ყურადღებასა. თვით-
მის ყოველნივე ეს ცამარნი ატრელებულნი არიან.
გელისა ჭ შესანიშნავის წარწერაებითა, რომელნიც
ბაგრაჯს მიაწერენ სევასტოპოლისა ჭ სობილის სიმის
ღირსებასა, აღმოახყენენ მას მეფეთ-მეფეთა ანუ
თვით მწერობელთა დაფასობათა, ქართველთა, რანეთთა
ღ კასელთა. ეს წარწერაები მიათვლებენ აგრეთვე მას
ყოვლისავე აღმოსავლეთის კურიათაოცის ეპიტეცსა.
ბაგრაჯს ეკუთვნის ბატივი დაფუძნებისა იერუსალიმს
მშენებლის ფუძის მონასტროსა. ეს მონასტერი
აქამოდე მათად არის, ჭ თუმცა ვადვიდა ბერძ-
ნების ეკლში, მაგრამ აქამოდე დიოცეს ვრცელს
მამულებსა საქართველოში. (*).

დიმიტრი ბაქრაძე.

აქნისი. 1860 წელსა. ქ. ქუთაისი.

(*) ამ ყოვლად მშენებლის და ყოვლად სსიქადულოს
სტაციისათვის აცისკრის და რედაცია განუცხადებს უგულოთა-
დესს მადგლობას, უფ. დიმიტრი ბაქრაძეს, რომელიცა-
ზრუნავს საქართველოს ისტორიის მასალებისათვის და რომე-
ლიცა მეცადინეობს რაოდენივე შესაძლებელია შემოსოს ნა-
ღულებსა ხუნნი მამულის ისტორიისა.

რედ. ბრძ.

სამსახიო 1860 წ.
რ. თ. ქ. ქუთაისი